

Національна Академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

На правах рукопису

Баран Володимир Кіндратович

Україна 1950–1960-х рр.: еволюція
тоталітарної системи

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів – 1997

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00738077 (W)

Національна Академія наук України
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

На правах рукопису

Баран Володимир Кіндратович

Україна 1950–1960-х рр.: еволюція
тоталітарної системи

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Львів – 1997

Дисертацією є монографія

Робота виконана у Волинському державному університеті
ім. Лесі Українки

Науковий консультант: *Ю. Ю. Сливка*,
доктор історичних наук, професор

Офіційні опоненти: *С. В. Кульчицький*,
доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки України

В. П. Плисюк,
доктор історичних наук, професор

Ю. І. Шаповал,
доктор історичних наук

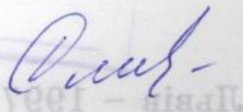
Провідна організація: Прикарпатський державний
університет ім. В. Стефаника

Захист відбудеться "13" травня 1997 року о 15 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 04.09.01 в Інституті
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою:
290000, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Автореферат розіслано "11" квітня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Ф. І. Стеблій

I. Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження. Історія двадцятого століття дає яскравий приклад того, як постають, живуть і розвиваються суспільні міфи. Ідеали нового "земного раю", названого комунізмом, полонили думки багатьох сучасників, але утвердження реального соціалізму, оплачене численними жертвами, викликало зневіру та розчарування.

Вивчення даної проблеми дозволяє простежити складний процес громадського прозріння, перегляду усталених цінностей, відмови від нав'язуваних ідеологічних догм. Воно розкриває зміст і напрямки трансформації радянського владного механізму і показує, як повільно і болісно долалися трагічні наслідки сталінщини, тоталітаризму.

Розробка цієї теми допомагає заповнити істотні прогалини, що мають місце в дослідженні історії України постсталінського періоду, з'ясувати ряд важливих наукових питань, недостатньо висвітлених у вітчизняній історіографії, - про природу правлячого режиму, характер зрушень в політико-правовій системі, про хід і масштаби десталінізації, соціально-економічного реформування суспільства, про особливості національно-культурного та церковно-релігійного життя тощо.

Аналіз тематики, обраної автором, допомагає краще збагнути нинішню дійсність, визначити тенденції суспільного розвитку, виявити коріння багатьох політичних, соціальних та економічних проблем, які стоять сьогодні перед Україною. Традиції тоталітарного минулого, що глибоко проникли у всі клітини суспільного організму, які залишили значний слід в свідомості та психології людей, суттєво позначаються на темпах і принципових засадах перетворень, здійснюваних у нашій країні.

Актуальність дослідження зумовлюється не лише внутрішніми, науково-пізнавальними, але й зовнішніми, практично-політичними факторами. Без знання того, що відбувалось в Україні протягом останніх десятиліть, без розуміння джерел і витоків кризи, яку переживають незалежні демократичні країни, що постали на руїнах СРСР, неможливо визначити правильну тактику реформ і тим паче - стратегію державотворення і формування стабільного, динамічного суспільства.

Об'єктом даного дослідження є радянська тоталітарна система, закономірності та специфіка її функціонування в Україні. Ця система розглядається як цілісний соціальний феномен, як сукупність політичних, економічних та духовних відносин. Суть даного явища автор вбачає в максимальному втручанні держави в усі сфери життя суспільства і надзвичайному обмеженні або практичному знищенні громадського суспільства.

Предметом наукового дослідження є еволюція тоталітарної системи в Україні у 1950–1960-х рр., розвиток суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних процесів у перші десятиріччя після смерті Сталіна. Автор простежує зміни, що відбулися в функціонуванні системи, протипротивоположності реформаторської і ортодоксальної тенденцій, яке супроводжувалося деякою лібералізацією правлячого режиму та пошуками шляхів зміцнення радянського тоталітаризму.

Визначаючи хронологічні рамки роботи, дисертант відмовився від традиційного поділу постсталінської історії на хрущовський, брежнєвський і т. п. періоди, що співпадають з роками правління чергового Першого чи Генерального секретаря ЦК КПРС. Це дозволило повніше відтворити спроби реформування радянського суспільства, які частково продовжувались і після усунення М. Хрущова, а також шляхи блокування перетворень, збереження тоталітарної природи системи.

Методологічну основу праці становлять принципи історизму і об'єктивності, що базуються на пріоритеті документованих фактів, на відмові від політичної заангажованості. Автор використовує різні пізнавальні засоби, розглядаючи об'єкт дослідження в конкретному історичному середовищі, в розвитку і взаємозв'язках. У роботі застосовуються основні наукові методи, зокрема структурно-функціональний, що дозволяє вичленити ключові елементи системи і глибше збагнути сутність даного явища.

Теоретичну основу праці становить концепція еволюційного тоталітаризму, яка враховує внутрішню динаміку і системну цілісність цього суспільного феномена. Названа концепція символізує відхід від традиційного погляду на тоталітаризм – від абсолютизації його ознак і стану, переоцінки його нерухомості й стабільності, звуженого тлумачення його як виключно політико-ідеологічного режиму. Така теоретична модель, до того ж позбавлена емоційно-публіцистичних нашарувань, має значні пізнавальні можливості.

Стан наукової розробки теми. Вивчення загальних проблем тоталітаризму розпочалося ще в довоєнний період. Саме поняття “тоталітаризм” було вперше вжито італійським вченим і державним діячем Д. Джентіле. У промові, виголошеній в березні 1925 року, він говорив про фашизм як “тотальну концепцію життя”. Цей термін відразу підхопив Б. Муссоліні: у червні того ж року, атакуючи рештки парламентської опозиції, дуче кинув фразу про “нашу тоталітарну волю”. З того часу поняття “тоталітаризм” надовго увійшло в політичний, пропагандистський, а згодом – і науковий лексикон.

Цілісна концепція тоталітаризму була сформульована після Другої світової війни. Вона з'явилася внаслідок злиття двох теоретичних потоків: внутрішньої критики системи, що велась

в СРСР і міжнародному соціалістичному русі, та розвитку західної соціологічної думки, зокрема теорії бюрократизму М. Вебера і багатьох його послідовників. Протягом 20–40-х років на кожному із зазначених напрямків було нагромаджено значний емпіричний та методологічний матеріал, який склав фундамент згаданої концепції.

Говорячи про внутрішню критику системи, слід вказати перш за все на праці К. Каутського, інших соціал-демократів, які писали про нову державну бюрократію, що формувалася в радянській Росії. Гостра критика централізму, військово-командних методів керівництва звучала в самій РКП(б), зокрема з боку представників “робітничої опозиції” та групи “демократичного централізму”. Проте з особливо різкою критикою сталінщини і партійно-радянського режиму виступили Л. Троцький і його прихильники, які твердили про бюрократичне переродження влади та виникнення нового правлячого стану.

Переслідування та зростаючі репресії змусили багатьох представників опозиції емігрувати з СРСР. Це сприяло глибшому знайомству західної громадськості з становищем у країні, змістом міжпартійних дискусій і внутрішніх суперечностей в РКП(б)–ВКП(б). Той критичний теоретичний матеріал, який визрів у надрах соціал-демократії, більшовизму, в емігрантській літературі 20–30-х років, відіграв значну роль у формуванні нинішніх концептуальних підходів, сучасного погляду на реальний соціалізм.

У західній соціології можна виділити два напрямки теорії, які тісно переплелися і привели до появи школи тоталітаризму: загальну концепцію бюрократії, засновану на цілісному вивченні індустріального суспільства, і її конкретні моделі, пов’язані з аналізом новітніх деспотичних режимів. Згадану загальну концепцію першим сформулював М. Вебер, а серед тих, хто продовжив розробку проблем бюрократії і одержавлення суспільства, варто назвати насамперед Р. Міхелса, Б. Ріцці, Х. Ортегу-і-Гасета, В. Райха, Е. Фромма, Ф. Хайека.

На початку 50-х років розробка теорії тоталітаризму завершилась. У 1951 році німецька дослідниця Х. Арендт, що емігрувала до Сполучених Штатів, опублікувала велику працю під назвою “Походження тоталітаризму”¹. В ній обґрунтовувалось, що в двадцятому столітті склалась якісно нова, цілком унікальна форма деспотизму, заснована на масовій мобілізації, всеохоплюючому підпорядкованні суспільства політико-ідеологічною владою. Найбільш яскравими виявами, типовими прикладами такої форми деспотизму авторка називала нацизм і комунізм.

¹ Див.: Arendt Hannah. The Origins of Totalitarianism. – New York, 1973.

Через кілька років інший німецький вчений, що проживав у США, – К. Фрідріх запропонував класифікацію ознак тоталітарного суспільства. Він виклав її в праці “Тоталітаризм”, опублікованій у 1954 році за його редакцією, та в книжці “Тоталітарна диктатура і автократія”, написаній ним спільно із З. Бжезінським. Основні риси цього своєрідного феномена К. Фрідріх вбачав у пануванні офіційної ідеології, єдиної масової партії, системі терористичного поліцейського контролю, а також трьох формах монопольного контролю – за засобами масової комунікації, засобами збройної боротьби та економікою країни².

Наведена класифікація стала найбільш відомою і популярною. Численні дослідники, визначаючи поняття “тоталітаризм”, як правило, погоджувались з “набором” основних ознак, сформульованих К. Фрідріхом. Згодом теорія тоталітаризму пережила період кризи, але з середини 70-х років почала здобувати нових прихильників. Цікаві роботи з даної тематики належать Р. Арону, К. Баллестрему, Р. Бекеру, М. Джиласу, Л. Шапіро³ та іншим авторам. У часи перебудови з’явилися перші публікації з проблем тоталітаризму радянських вчених⁴. В останні роки вийшли змістовні праці російських⁵ та українських⁶ авторів.

² Friedrich Carl J. and Brzezinski Zbigniew K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – New York, Washington, London, 1965. – P.9, 10.

³ Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993; Баллестрем К. Г. Апории тоталитаризма // Вопросы философии. – 1992. – С.16-28; Backer Roman. Totalitaryzm. Geneva. Istota. Upadek. – Torun, 1992; Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992; Schapiro Leonard. Totalitarianism. – New York, Washington, London, 1972.

⁴ Тоталитаризм как исторический феномен. – М., 1989; Тоталитиризм и социализм. – М., 1990.

⁵ Бутенко А. П. Тоталитаризм в России и пути его преодоления // Социально-политический журнал. – 1994. – №9-10. – С.166-175; №11-12. – С.187-197; 1995. – №1. – С.154-161; Калина В. Ф., Курскова Г. Ю. Тоталитаризм как общественное явление // Кентавр. – 1995. – №5. – С.143-156; Кочесоков Р. Х. Феномен тоталитаризма. – Ростов-на-Дону, 1992; Миллер А. И. Тоталитаризм как процесс // Преподавание истории в школе. – 1991. – №4. – С.59-67; Пленков О. Ю. О содержании понятия “тоталитаризм” // Преподавание истории в школе. – 1991. – №1. – С.65-69; Тоталитаризм и посттоталитаризм. Статьи и подготовительные материалы. В 2-х кн. – М., 1994.

⁶ Матвійчук В. І., Ткаченко В. М. Концепції радянського тоталітаризму: порівняльний аналіз // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К., 1993. – С.4-49; Тоталитаризм и анти тоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века): Материалы международной научной конференции. – Т.1-2. – Харьков, 1994; Чернянский Г. И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. Учебное пособие. – Харьков, 1993; Кульчицкий Станіслав. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – №1. – С.21-31.

Однак, незважаючи на такий масив публікацій, розглядувана теорія потребує дальшої розробки, з'ясування ряду складних проблем. Погляд на тоталітаризм як цілісну систему передбачає вивчення різних її компонентів – не тільки політико-ідеологічних, але й соціальних, економічних, духовних. Тоді як перші (диктат однієї партії, одержавлення суспільного життя, застосування терору і насильства, панування єдиної ідеології) аналізувались досить широко, то інші, тобто соціальні, економічні та духовні її елементи, досліджені значно менше.

У вивченні історії України 1950–1960-х рр. вітчизняними дослідниками можна виділити щонайменше три етапи. Перший – офіційна радянська історіографія, яка відзначалась однобічністю підходів та ідеологічно запрограмованістю висновків. Другий етап припадав на кінець 80-х років і характеризувався обережною критикою “деформацій” соціалізму та “відступів” від принципів марксизму-ленінізму. На третьому етапі, з початку 90-х років, відбувся повний розрив з старою методологією і визначились якісно нові погляди на проблему.

Протягом першого етапу було зібрано чималий фактичний матеріал, що стосувалось окремих аспектів політичного, економічного, соціального та культурного розвитку УРСР⁷. Але офіційна історіографія не виходила за жорстко окреслені ідеологічні та методологічні рамки, що накладало негативний відбиток на характер наукових досліджень. Загалом повоєнна історія України трактувалась спрощено, тенденційно, а окремі її факти замовчувались чи спотворювались. У свій час цих недоліків не оминув і автор.

Наприкінці 1980-х рр. українська історіографія вступила в період оновлення концептуальних засад. Почалася розробка багатьох наукових проблем, донедавна цілком “закритих” для дослідників. Серед перших публікацій, в яких робилася спроба переосмислення новітньої історії України, слід назвати праці “Про минуле – заради майбутнього”, “Маршрутами історії”, “Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди”, “Сторінки історії України: XX століття”⁸.

⁷ Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970. – К., 1970; Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. – Т.2. – К., 1967; Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т.2. – К., 1967; Історія Української РСР. У 8-и т. – Т.8. – Кн.1–2. – К., 1979; Курносів Ю. О. Інтелекція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959–1970). – К., 1975; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. В 3-х т. – Т.3. – К., 1966; Шевченко Л. А. Розвиток української радянської культури в 1959–1965 рр. – К., 1967 та ін.

⁸ Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989; Маршрутами історії. – К., 1990; Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів /За ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К., 1990; Сторінки історії України: XX століття: Посібн. для вчителя /За ред. С. В. Кульчицького. – К., 1992.

На початку 1990-х рр. вітчизняна історіографія цілковито відмовилася від класової методології і з нових позицій підійшла до оцінок повоєнного періоду. Ряд важливих сюжетів політичної історії України 50-х років висвітлюється в ґрунтовних дослідженнях І. Біласа “Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз”⁹ і Ю. Шаповала “Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії” та “Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні)”¹⁰.

Складні процеси, що відбувалися в західних областях УРСР на початку 50-х років, аналізуються в змістовних монографіях О. Рубльова і Ю. Черченка “Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)”¹¹ та Б. Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект)”¹². Названі роботи написані на великому фактичному матеріалі і показують особливості функціонування радянського тоталітаризму в одному з регіонів України.

Значний інтерес становлять праці Ю. Курносова “Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.)”¹³, Г. Касьянова “Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років”¹⁴, В. Юрчука “Культурне життя в Україні у повесні роки: світло і тіні”¹⁵, І. Винниченка “Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання”¹⁶, присвячені актуальним науковим питанням і написані на широкій джерельній основі. Окремі аспекти даної проблеми порушуються

---

⁹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994.

¹⁰ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; його ж. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.

¹¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994.

¹² Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.

¹³ Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – К., 1994.

¹⁴ Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.

¹⁵ Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повесні роки: світло і тіні. – К., 1995.

¹⁶ Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

в публікаціях М. Бугая, Ю. Зайцева, І. Кожукала, І. Меркатуна, В. Попика, Д. Табачника, Ю. Шаповала¹⁷ та інших вчених.

Серед робіт західних авторів назвемо монографії Л. Алексеевої¹⁸, Я. Білінського¹⁹, Б. Винара²⁰, Б. Кравченка²¹, Б. Левицького²², І. Майстренка²³, а також Дж. Берча²⁴, К. Фармера²⁵ та ін. Привертає увагу збірка праць, видана за матеріалами наукової конференції, що пройшла восени 1974 року в Канаді і присвячувалась проблемам сучасної України. Особливе зацікавлення викликає п'ятий розділ книжки, який називається "Партія, держава, суспільство" і в якому вміщені ґрунтовні статті Дж. Хазарда, Я. Білінського, Б. Левицького, Я. Пеленського та Дж. Берча²⁶.

Змістовні наукові розвідки належать Б. Боцюрківу, І. Кошелівцю, І. Лисяку-Рудницькому, В. Нагайлові, М. Прокопу,

---

¹⁷ Див. : Бугай М. Ф. Депортації населення з України в 30-50-ті роки // Укр. іст. журн. - 1990. - №10. - С.32-38; №11. - С.20-26; Зайцев Юрій. Антирежимний рух (1956-1991) // Львів: Історичні нариси. - Львів, 1996. - С.543-610; Кожукало І. П. Компартия України в период "відлиги" // Укр. іст. журн. - 1990. - №11. - С.39-51; його ж. Ідеологічна робота на Україні в другій половині 40-х - на початку 50-х років: аналіз, уроки // Укр. іст. журн. - 1989. - №2. - С.14-25; Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Укр. іст. журн. - 1991. - №10. - С.71-75; Попик В., Табачник Д. У чорторії беріївської змови // Україна. - 1990. - №49-50. - С.38-44; Табачник Д. Останній з могікан... застою // Ранок. - 1991. - №2. - С.16-20; №3. - С.18-21; №5. - С.24-28; Табачник Д. В., Шаповал Ю. І. О.І. Кириченко: Історія однієї політичної долі // Укр. іст. журн. - 1990. - №5. - С.87-97.

¹⁸ Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР: Новейший период. - Benson, 1984.

¹⁹ Bilinsky Yaroslav. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. - New Brunswick, 1964.

²⁰ Винар Богдан. Українська промисловість. Студія совєтського колоніалізму. - Париж, Нью Йорк, Мюнхен, 1954.

²¹ Krawchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. - Houndmills, Basingstoke, London, 1985.

²² Lewitskyj V. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953-1980. - Edmonton, 1984; Lewickij Bogys. Terror i rewolucja.. - Wroclaw, 1990.

²³ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. - Сучасність, 1979; його ж. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. - Сучасність, 1978.

²⁴ Birch J. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956 // The Ukrainian Review. - 1970. - Vol. XVII. - No. 4. - P. 2-47.

²⁵ Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. - The Hague, Boston, London, 1980.

²⁶ Ukraine in the Seventies. Edited by Peter J. Potichnyj. Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974. - Oakvill, 1975.

С. Розумному²⁷, а також Л. Тіллетту, Р. Салліванту, С. Блоумбергену²⁸ та іншим ученим. Праці західних авторів, як правило, відзначаються глибоким аналітизмом і скрупульозним вивченням опублікованих джерел. Однак з відомих причин вони позбавлені архівних матеріалів, що до певної міри звужує їх пізнавальний потенціал.

Нарешті, вкажемо на ґрунтовні дослідження, присвячені загальним проблемам історії СРСР 1950–1960-х рр. Серед них варто виділити праці М. Барсукова, Ф. Бурлацького, В. Земскова, Р. Медведева, В. Старкова, З. Файнбурга²⁹, видані за кордоном роботи А. Авторханова, М. Восленського, М. Геллера, Ю. Глазова, О. Зіміна, О. Зінов'єва, І. Клейнера, О. Некрича³⁰. Цікавий аналіз політичних та економічних процесів в СРСР

---

²⁷ Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. I. – Львів, 1993. – С.123–164; Кошелівець Іван. Хроніка українського спротивлення // Континент. – 1975. – №5. – С.173–199; Лисяк-Рудницький Іван. Еволюція радянської України // Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С.294–305; Nahaylo Bohdan. Nationalities / The Soviet Union under Gorbachev. Edited by Martin McCauley. – London, 1987. – Р. 73–96; Прокоп Мирослав. Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки. – Нью Йорк, Париж, Сідней, Торонто, Львів, 1993; Розумний С. Розміщення політичних сил в Комуністичній партії Радянського Союзу // Сучасність. – 1972. – №2. – С.111–118.

²⁸ Tillet Lowell. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review. – 1975. – Vol. 34. – No. 4. – P. 752–768; Sullivant Robert S. The Ukrainians // Problems of Communism. – 1967. – Vol. XVI. – No. 5. – P. 46–54; Bloembergen Samuel. The Union Republics: How Much Autonomy? // Problems of Communism. – 1967. – Vol. XVI. – No. 5. – P. 27–35.

²⁹ Барсуков Н. Провал “антипартийной группы” (1957 год) // Коммунист. – 1990. – №8. – С.98–108; його ж. Обратная сторона “оттепели” (Историко-документальный очерк) // Кентавр. – 1993. – №4. – С.129–143; Бурлацкий Ф. М. Вожди и советники: О Хрущеве, Андропове и не только о них... – М., 1990; Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954–1960 гг.) // Социологические исследования. – 1991. – №1. – С.5–26; Медведев Р. А. Н.С. Хрущев: политическая биография. – М., 1990; його ж. Личность и эпоха: Политический портрет Л. И. Брежнева. – М., 1991; Старков Б. А. Дела и люди сталинского времени. – СПб., 1995; його ж. Сто дней “лубянского маршала” // Источник. – 1993. – №4. – С.82–90; Файнбург З. И. Не сотвори себе кумира... Социализм и “культ личности” (очерки теории). – М., 1991.

³⁰ Авторханов А. Технология власти. – Франкфурт-на-Майне, 1976; Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991; Геллер М. Вехи 70-летия. Очерк советской политической истории. – London, 1987; Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. – Т. 2. – London, 1982; Glazov Yuri. The Russian Mind since Stalin's Death. – Dordrecht, Boston, Lankaster, 1985; Зимин А. Социализм и неосталинизм. – New York, 1981; Зиновьев А. Коммунизм как реальность. – М., 1994; Клейнер Израиль. Национальные проблемы последней империи (Национальные питання в СРСР очима радянських дисидентів). – Paris, 1978.

дається в монографіях західних радянологів, зокрема З. Бжезинського³¹, А. ван Гудовера³², Е. Каррер д'Анкосс³³, А. Ноува³⁴, Б. Чотінер³⁵, Л. Шапіро³⁶ та ін., в ряді колективних монографій³⁷.

Названі автори поглибили розробку багатьох проблем повоєнної історії України. Зокрема, зробили значний крок вперед у вивченні політичних репресій, дисидентського руху, культурного і церковно-релігійного життя. Відчутних здобутків досягнуто в дослідженні таких загальних питань історії СРСР, як боротьба за владу спадкоємців Сталіна, розгортання політичної реабілітації, здійснення національної політики, функціонування господарського механізму.

Наведений огляд свідчить, що вчені зібрали значний матеріал з історії України 1950–1960-х рр. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників проаналізовано окремі вузлові питання, що стосуються даного періоду, і зроблено спробу дати загальну характеристику тогочасних подій. Але з огляду видно, що в сучасній історіографії немає жодної наукової праці, присвяченої комплексній розробці проблеми еволюції тоталітарної системи в Україні у 50–60-х роках і написаної на основі різнопланових документальних джерел, розсекречених в останні роки.

Автор вбачає *мету даної роботи* в тому, щоб, підсумувавши здобутки своїх попередників і залучивши маловідомі архівні документи, відобразити цілісний процес трансформації тоталітарної системи в Україні у 1950–1960-х рр. Для досягнення цієї мети, враховуючи специфіку обраної теми і характер досліджуваного матеріалу, дисертант прагне поєднати історичний

---

³¹ Brzezinski Zbigniew. Wielkie Bankructwo. Narodziny i smierc komunizmu w XX wieku. – Paryz, 1990.

³² Goudoever van, Albert P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitation in the Soviet Union since Stalin. – London and Sydney, 1986.

³³ Каррер д'Анкосс Э. Расколота империя: Национальный бунт в СССР. – London, 1982.

³⁴ Nove Alec. The Soviet Economic System. – Boston, London, Sydney, Wellington, 1988.

³⁵ Chotiner Barbara Ann. Khrushchev's Party Reform. Coalition Building and Institutional Innovation. – London, Westport, 1984.

³⁶ Шапіро Леонард. История Коммунистической партии Советского Союза. – London, 1990; Schapiro Leonard. The Government and Politics of the Soviet Union. – New York, 1978.

³⁷ Soviet Politics since Khrushchev. Edited by Alexander Dallin and Thomas B. Larson. – New York, 1968; Liberalization in the USSR: Facade or Reality? Edited by D. Richard Little. – Lexington, 1968; The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin: The Transition Years. Edited by John W. Strong. – New York, 1971; The Soviet Union since Stalin. Edited by Stephen F. Cohen, Alexander Rabinowitch, Robert Sharlet. – Bloomington, 1980; Khrushchev and Khrushchevism. Edited by Martin McCauley. – London, 1987 та ін.

огляд подій з теоретико-політологічним аналізом проблеми, що розкриває сутність і внутрішню логіку суспільного процесу.

Виходячи з цього, автор визначає *завдання даної роботи* – дослідити:

- зміст і генезу концепції тоталітаризму, її місце в сучасному теоретичному арсеналі;
- якісні параметри тоталітарної системи взагалі і її “лівого” різновиду зокрема;
- зародження, зміцнення і кристалізацію радянського тоталітаризму в Україні;
- зміни в правлячій верхівці і функціонування владних механізмів;
- основні етапи і політичне значення процесу десталінізації суспільства;
- становлення дисидентства та ідеологічної опозиції радянському тоталітаризмові;
- головні напрямки соціальної політики і коригування владою розподільчих відносин;
- спроби економічних перетворень та політичні аспекти здійснених реформ;
- істотні риси і тенденції розвитку радянської національної політики в Україні;
- літературно-мистецьке життя та засоби ідеологічного контролю режиму за культурою;
- роль органів цензури в системі радянського тоталітаризму;
- становище релігійних конфесій в Україні та репресивні акції влади щодо церкви та віруючих.

Джерельну базу дослідження становлять головним чином архівні документи, які ще недавно приховувались від громадськості за грифами “Таємно” та “Цілком таємно”. Автор опрацював ряд фондів Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, Російського центру збереження і вивчення документів новітньої історії, Російського державного архіву економіки, Державного архіву Російської Федерації, Центру збереження сучасної документації, а також державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Харківської областей. Архівні джерела дозволяють більш повно і глибоко, спираючись на документовані факти, відтворити розвиток суспільних процесів в Україні.

З фондів Центрального державного архіву громадських об’єднань України варто виділити насамперед фонд 1 (ЦК Компартії України), зокрема документи так званої “Окремої папки”, що мала найвищий рівень секретності; Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України – фонди 2 (Ради Міністрів УРСР), 4605 (Головного управління по

охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР), 4648 (Уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР), 4820 (Української ради народного господарства); Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України – фонди 581 (Спілки художників України), 590 (Спілки письменників України), 640 (Спілки архітекторів України), 655 (Спілки кінематографістів України), 661 (Спілки композиторів України), 1093 (Спілки журналістів України), 1098 (Київської організації СПУ).

Виняткову цінність становлять розсекречені документи центральних архівів Російської Федерації, які дають можливість по-новому поглянути на ряд важливих наукових проблем. У колекції Російського центру збереження і вивчення документів новітньої історії виділимо фонд 17 (ЦК КПРС), у тому числі матеріали відділів пропаганди і агітації, науки і вузів, художньої літератури і мистецтва та ін. У цьому фонді зберігаються протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України, надзвичайно цікаві для дослідників. З фондів Російського державного архіву економіки назвемо перш за все фонди 233 (Ради народного господарства СРСР) та 5675 (Головного переселенського управління при Раді Міністрів СРСР), які містять значний фактичний матеріал, що стосується соціально-економічного розвитку СРСР.

У колекції Державного архіву Російської Федерації вкажемо на фонди 6991 (Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР), 9425 (Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР), 9474 (Верховного суду СРСР) та 9479 (НКВС–МВС СРСР). На початку 90-х років почав працювати Центр збереження сучасної документації, у якому зібрано документи ЦК КПРС, що відносяться до 1952–1991 рр. (за винятком тих, які утаємничені в Архів Президента Російської Федерації). Привертають увагу фонди 4 (Секретаріату ЦК КПРС), 5 (Апарату ЦК КПРС), зокрема матеріали відділів пропаганди і агітації; пропаганди і агітації в союзних республіках; науки і вищих навчальних закладів; партійних, профспілкових і комсомольських органів та ін. Цікавими є справи з фонду 89 (Колекції розсекречених документів), що відображають різні аспекти партійно-політичного життя в СРСР.

У праці використано збірники документів і матеріалів, опубліковані вітчизняними вченими, зокрема “Національні відносини в Україні у ХХ ст. “ (голова редколегії І. Курас), “Культурне життя в Україні. Західні землі.” (відповідальний редактор Ю. Сливка), “Літопис нескореної України” (відповідальний редактор Я. Лялька)³⁸. Значний інтерес

³⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст. : Збірник документів і матеріалів. – К., 1994; Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – Т.І. 1939–1953. – К., 1995; Т.ІІ. 1953–1966. – К., 1996; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. – Книга І. – Львів, 1993.

викликають збірники документів і матеріалів, видані західною українською діаспорою, – “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті”, “Українські юристи під судом КГБ”, “Українська інтелігенція під судом КГБ”, “Национальный вопрос в СССР”, “Широкое море України”³⁹ та ін.

У роботі використано стенографічні звіти та матеріали з’їздів, пленумів ЦК Компартії України і ЦК КПРС, сесій Верховної Ради УРСР і Верховної Ради СРСР, матеріали з’їздів УРПС і ЛКСМУ, статистичні збірники та довідники. Цікаві публікації документів центральних партійних органів містяться в “Известиях ЦК КПСС”, журналах “Исторический архив” та “Источник”. Важливим джерелом до вивчення проблеми є численні спогади, в тому числі Г. Алтуяна, В. Врублевського, П. Григоренка, Л. Лук’яненка, М. Роженка, М. Хейфеца, П. Шелеста⁴⁰, а також О. Аджубея, Г. Арбатова, Н. Берії, А. Маленкова, О. Некрича, М. Хрущова, С. Хрущова⁴¹ та інших.

Наукова новизна праці полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії розкривається цілісний процес еволюції тоталітарної системи в Україні у 1950–1960-х рр. Робота базується на нових концептуальних підходах та оригінальному фактичному матеріалі, насамперед розсекречених архівних документах, значна частина з яких вперше залучається до наукового обігу.

³⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т. III. – Сучасність, 1983; Українські юристи під судом КГБ. – Сучасність, 1968; Українська інтелігенція під судом КГБ. – Сучасність, 1970; Национальный вопрос в СССР: Сборник документов. – Сучасність, 1975; Широкое море України: Документи самвидаву з України. – Париж, Балтимор, 1972.

⁴⁰ Генріх Алтуян, народний депутат УРСР: Як я став особливо небезпечним // Україна. – 1990. – №47. – С.17–19; Врублевский В. Владимир Щербинский: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993; Григоренко Петро. Спогади. – Детройт, 1984; Лук’яненко Левко. Сповідь у камері смертників. – К., 1991; Роженко М. Обов’язок пам’яті // Вітчизна. – 1990. – №10. – С.164–172; Хейфец Михайло. Українські сільцети. – Сучасність, 1981; Шелест П. Все, що скоїлося, я передбачав // Україна. – 1990. – №21. – С.10–12; №22. – С.20, 21; №23. – С.22–24; Шелест П. Е. “...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС.” – М., 1995.

⁴¹ Аджубей А. И. Те десять лет: Время в событиях и лицах. – Омск, 1990; Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.): Свидетельство современника. – М., 1991; “Только быстрая смерть меня избавит...” “Нина Берия о своем муже // Источник. – 1994. – №2. – С.74–76; Маленков А. Г. О моем отце Георгии Маленкове. – М., 1992; Некрич А. М. Отрешись от страха: Воспоминания историка. – London, 1979; Мемуары Никиты Сергеевича Хрущова // Вопросы истории. – 1990. – №2–12; 1991. – №1–12; 1992. – №1–3, 6–9, 11, 12; 1993. – №2–10; 1994. – №1–8, 10, 12; Хрущев С. Н. Пенсионер союзного значения. – М., 1991; Хрущев С. Н. Никита Хрущев: кризисы и ракеты: Взгляд изнутри. – М., 1994.

У праці досліджуються суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-культурні процеси, складна сукупність суспільних відносин, в якій втілювалася радянська тоталітарна система. При цьому деякі наукові сюжети, окремі принципові питання, досить докладно розглянуті дисертантом, зокрема про діяльність органів цензури чи розгортання деєталінізації в Україні, фактично не порушувались вітчизняними істориками.

Головні положення роботи, що виносяться на захист:

1. У 1917–1922 рр. закладалися політичні, економічні та духовні підвалини радянського тоталітаризму. У цей період було усунуено всіх політичних опонентів більшовизму, в тому числі представників соціалістичного руху; почалося зрощування партійних і державних органів, що привело до створення симбіозу партії-держави; запроваджено централізоване господарське управління, яке втілювалося у так званому “главкізмі”; введено жорсткий контроль за духовним життям, зокрема шляхом відновлення політичної цензури.

2. У 1930-х рр. становлення радянського тоталітаризму як етатистської системи, що майже повністю поглинула суспільство, завершилось. Відбулося остаточне знищення внутріпартійної опозиції, утвердження режиму особистої влади Сталіна, формування радянської політичної системи; форсована індустріалізація і насильницька колективізація сільського господарства спричинили майже суцільне одержавлення виробництва; ідеологічне втручання партії-держави в духовне життя стало всепроникливим і всеохоплюючим.

3. У досліджуваній період сталися істотні зрушення в політичній сфері суспільства, що відображали внутрішню еволюцію радянського тоталітаризму. В 50–60-х роках відбулося відновлення примату партії в системі влади, першості партійного апарату у владних структурах; обмеження автократизму і утвердження олігархічного правління, посилення інституційних важелів управління; формування в Україні національної політичної еліти, в якій виявлялись певні відцентрові, автономістські тенденції, витіснені в процесі наростання політичного консерватизму влади.

4. Гостра криза правлячої верхівки, яка мала місце після смерті Сталіна і була пов'язана з боротьбою за переділ влади, особисте лідерство та вибір суспільної перспективи, завершилась витісненням найбільш догматичних сил і лібералізацією політичного курсу. Проте реформаторська течія в партійно-державній номенклатурі, що сформувалась у період хрущовської “відлиги”, виявилась надзвичайно слабкою і не змогла протистояти частковій ресталінізації радянського суспільства.

5. Протягом 1950-х – початку 1960-х рр. спостерігався обережний відхід від крайніх проявів сталінщини у всіх сферах життя. Цей суперечливий процес, названий деєталінізацією, пройшов три основні етапи: 1) з весни 1953 року до початку

1956 року; 2) з початку 1956 року до осені 1961 року; 3) з осені 1961 року до кінця 1964 року. Здійснення деєталінізації суспільства і гостре засудження єталініських злочинів створило ґрунт для розвитку дисидентства і початку нового етапу національно-демократичного руху в Україні.

6. В економічній політиці партії-держави помітно посилювались праґматичні тенденції, що пояснювалось сукупністю факторів внутрішнього і зовнішнього характеру, зокрема необхідністю загальної модернізації господарства, єталілізації єтановища в окремих його галузях, пристосування системи до потреб науково-технічної революції і зрослих вимог конкурування із Заходом. У сільському господарстві відбувся частковий відхід від розверсткової, реєвізіційної практики єталініщини, у тому числі в сфері заготівель, планової, цінової і податкової політики.

7. Поряд з праґматичною лінією в аграрній політиці існувала набагато потужніша – ідеологічна тенденція, яка залишалась домінуючою і визначала загальний напрям розвитку сільського господарства. В другій половині 60-х років влада пішла на вимушений компроміс з індивідуальним сектором, не порушуючи принципової позиції, традиційної політичної орієнтації – на зміцнення колгоспно-радгоспного виробництва з перспективою дальшого одержавлення усіх форм власності.

8. Відмова від “табірної економіки” змусила владу забезпечити певні компенсаційні механізми, шукати нові засоби стимулювання виробництва, що знайшло відображення у посиленні матеріальної зацікавленості трудящих і активізації всієї соціальної політики. При цьому притаманні радянському суспільству суперечливі тенденції – до вирівнення привілейованої верхівки номенклатури та зрівняльності в розподільчих відносинах щодо основної маси громадян – залишилися незмінними.

9. Перебудова управління промисловістю, проведена в 1957 році, сприяла утвердженню нетривкої економічної автономії України. За 1953–1965 рр. частка промисловості республіки, підпорядкована Раді Міністрів УРСР, збільшилась з 36,0 до 95,8%. Ця перебудова забезпечила перерозподіл компетенцій між владними, планово-директивними управлінськими структурами у центрі і союзних республіках, проте не зачепила корінного принципу функціонування тоталітарної системи – контролю партії-держави над економікою.

10. Чергові спроби реформ, проведені в 1960-х рр., свідчили про непридатність надзвичайно єентралізованої й соціально невідрегульованої моделі казарменого соціалізму. Розгорнуті перетворення відображали праґнення влади посилити економічні методи управління. Однак на практиці робилися спроби поєднати несумісне: розширити самостійність підприємств і відновити всевладність галузевих монополій. Після “Празької весни”

почалося стрімке згортання економічних перетворень і посилення централізованого директивного управління.

11. Радянська національна політика, орієнтована на творення єдиного радянського народу, а в перспективі – на повне злиття націй, стимулювала нівеляційні явища у неросійському середовищі. Певні поступки влади, зроблені в період хрущовської “відлиги”, втілились, за словами І. Лисяка-Рудницького, в сучасний “переяславський курс”. Але ці зміни виявились нестійкими і поверховими, не порушивши унітаристських основ, на яких тримався національно-державний устрій СРСР. Упродовж 60-х років посилилась політика русифікації України.

12. Лібералізація суспільства, що відбувалась в період “відлиги”, сприяла певному пожвавленню літературно-мистецького життя в Україні. Проте уже в 1962–1963 рр. намітився перехід до жорсткого нагляду за культурою, який у 1968–1969 рр. повністю завершився. Механізм систематичного, негласного політико-ідеологічного контролю доповнився періодичними публічними викривально-каральними кампаніями, характерними для “класичного” сталінізму. Літературно-мистецька політика в Україні спрямовувалась на придушення неконформістських тенденцій, проте не дала очікуваних результатів.

13. Важливе місце в системі радянського тоталітаризму займала цензура. Вона служила дійовим засобом політико-ідеологічного контролю за різноманітними інформаційними потоками, за творчою та інтелектуальною працею, а в кінцевому підсумку – за всією духовною атмосферою в суспільстві. Цензура досить ефективно блокувала офіційні канали масової комунікації, не допускала жодних відхилень від прийнятих ідейних стандартів і разом з іншими засобами контролю забезпечувала ідеологічну монополію партії-держави.

14. Певної еволюції зазнала політика влади щодо релігії та церкви. Процес десталінізації суспільства привів до деякого послаблення тиску на релігійні організації. Однак цей “відступ” від традиційної політики виявився короточасним, “лібералізація” в стосунках з церквою – поверховою і непослідовною. У 1958–1962 рр. розгорнуто масштабну кампанію наступу на церкву, яка супроводжувалась закриттям тисяч молитовних будівель і жорстоким переслідуванням духовенства та віруючих різних конфесій. У наступні роки гоніння на релігійні організації, репресії щодо віруючих не припинялися, набравши більш завуальованих форм.

15. Даючи загальну оцінку подіям, дисертант відхилив положення про те, що в 1950–1960-х рр. радянське суспільство втратило тоталітарний характер, перетворилося в авторитарне. Обмеження терору і деяке послаблення контролю означало видозміну кількісних, а не якісних параметрів системи. В ній відбулися певні внутрішні перетворення, але на старих

принципових засадах: існуючий режим не задовольнявся політичним контролем над суспільством, що вирізняло авторитаризм, а продовжував підпорядковувати собі всі сторони суспільного буття, залишаючись типово тоталітарним.

Вірогідність висновків, зроблених автором, ґрунтується на широкому обсязі і комплексному характері документальних матеріалів, на ретельному відборі і критичному співставленні різнопланових джерел, на виборі відповідних методів і прийомів наукового дослідження, підпорядкованих розв'язанню насамперед теоретичних проблем та пізнавальних завдань, що стояли перед дисертантом.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона сприяє дальшому розвитку сучасної концепції історії України і формуванню нових підходів до аналізу радянської доби. Великий фактичний матеріал, теоретико-методологічні розробки, наведені у дослідженні, можуть прислужитися при підготовці узагальнюючих наукових праць з цієї тематики, при написанні навчальних посібників і підручників. Дана робота може стати основою для читання відповідних спецкурсів та спецсемінірів у вищих і середніх навчальних закладах.

Серйозне вивчення проблем, які стосуються історії України минулих десятиліть, причин і проявів кризи, що назривала у надрах радянського суспільства і привела до краху тоталітарної системи, допомагає глибше зрозуміти суперечності сучасного політичного процесу і труднощі соціально-економічного розвитку країни. Матеріали проведеного дослідження дозволяють зробити певні практичні узагальнення, що стосуються нинішніх проблем України, подолання наслідків тоталітаризму.

Апробація дослідження. Реферована наукова робота виконувалась і розглядалась на кафедрі історії слов'янських народів Волинського державного університету імені Лесі Українки. Основні положення і висновки праці обговорювались на спільному засіданні кафедр історії слов'янських народів, вітчизняної історії та політології Волинського державного університету. За матеріалами дослідження автор читав спецкурси на історичному факультеті та факультеті соціології і психології того ж університету.

Результати наукового дослідження знайшли висвітлення у 17 публікаціях автора загальним обсягом 49,1 друк. арк. та виступах на Першому міжнародному "круглому столі" істориків (Славсько, 1990 р.), Другому міжнародному конгресі українців (Львів, 1993 р.), міжнародних конференціях "Тоталітаризм і антитоталітарні рухи в Болгарії, СРСР та інших країнах Східної Європи" (Харків, 1994 р.), "Кримські татари: історія і сучасність" (Київ, 1994 р.), міжнародних конференціях у Любліні (1993 р.), Варшаві (1994 р.), Львові (1994, 1995 рр.) та ін.

Структура роботи визначається специфікою обраної теми, предметом та завданнями наукового дослідження. Праця складається з вступу, чотирьох розділів, заключення, а також приміток і додатків (останні містять в собі документи й таблиці).

II. Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, вказуються об'єкт і предмет вивчення, мета й завдання роботи, характеризуються ступінь наукової розробки теми та джерельна база дослідження.

У першому розділі – “Природа та генезис тоталітаризму” – дається аналіз концепції тоталітаризму та процесу становлення тоталітарної системи в Україні. У ньому, по суті, визначаються загальні теоретичні підходи та методологічні засади, на яких ґрунтується дослідження обраної проблеми. Автор прагне окреслити певну теоретичну конструкцію чи концептуальну модель, що визначає принципи побудови і внутрішню логіку всієї роботи.

У розділі висвітлюються джерела і витоки теорії тоталітаризму, що з'явилася під впливом кількох взаємозв'язаних факторів. Перш за все дисертант вказує на внутрішню критику системи, що велася діячами соціалістичного і комуністичного руху, зокрема соціал-демократами, “робітничою опозицією”, групою “демократичного соціалізму”, Л. Троцьким та його прихильниками. З другого боку, простежує розвиток концепції бюрократії і одержавлення суспільства в західній соціології, який привів до появи цілісної теорії тоталітаризму.

Західні дослідники розуміли під тоталітаризмом насамперед фашистські і комуністичні режими. Дж. Талмон розрізняв два типи тоталітаризму – “правий” (фашизм) і “лівий” (комунізм), О. Штаммер – “західно-фашистський” і “східно-більшовицький”, А. Камю – “іраціональний” (фашистський) та “раціональний” (радянський). Наприкінці 50-х років намітилась тенденція до більш широкого тлумачення даного поняття: тоталітарними (або такими, що мали певні елементи тоталітаризму) стали називати античну Спарту, ідеальну республіку Платона, Індію часів династії Маур'я, римську імперію за правління Діоклетіана, Візантію та імперію інків, Московське царство і Женеvu доби Кальвіна тощо.

У своєму первісному вигляді концепція тоталітаризму мала, як видається, ряд істотних недоліків. По-перше, ознаки тоталітаризму розглядались як абсолютні категорії, хоча ця “ідеальна” модель дещо розходила з реальним прототипом. Контроль партії за всіма сферами суспільного життя був надзвичайно інтенсивним, але не таким всепроникливим і всеохоплюючим, як у теоретичній схемі. Недаремно К. Фрідріх згодом зауважив, що тоталітаризм слід розглядати як “скоріше відносну, ніж абсолютну категорію”⁴².

⁴² Brzezinski Zbigniew. Dysfunctional Totalitarianism // Theory and Politics. Festschrift zum 70. Geburtstag für Carl Joachim Friedrich. Herausgegeben von Klaus von Beyme. – Haag, [6.p.]. – P.376.

По-друге, тоталітаризм описувався як статичний феномен, як застигле соціальне явище. Такий підхід спрощував реальний історичний процес, звужував пізнавальні рамки теорії. При цьому підході ігнорувались можливості внутрішнього розвитку тоталітаризму, зокрема видозміни його форми, інтенсивності та особливостей прояву ознак і т. п. Жорстка нормативність згаданої концепції не дозволяла адекватно оцінити зрушення, які відбулися в СРСР після смерті Сталіна.

У дискусіях останніх років окреслилась тенденція розглядати тоталітаризм як динамічне явище, як процес. Замість “нерухомої” картини системи, запропонованої у середині 50-х років, обґрунтовувалась концепція змін у рамках тоталітаризму. Вона здається нам найбільш цікавою і прийнятною, оскільки долає схематизм первісної моделі і сприяє конкретно-історичному баченню минулого. Вона дозволяє простежити еволюцію системи, її становлення, кристалізацію і занепад. Ця концепція може служити методологічною основою сучасних досліджень, а для її означення автор вживає поняття “еволюційний тоталітаризм”.

Розкриваючи природу тоталітаризму, необхідно вказати на кілька істотних моментів: по-перше, унікальний характер цього соціального феномена; розширене його тлумачення, ототожнення його з деспотичними режимами минулих століть, на нашу думку, недостатньо переконливі і ґрунтується на зовнішній подібності згаданих явищ; по-друге, цілісність тоталітаризму як системи, як сукупності політичних, економічних, духовних відносин; визначення тоталітаризму як ідеології політичного режиму (П. Тід)⁴³ чи найпопліднішої диктатури, заснованої на єдності влади (І. Ільїн)⁴⁴, не зовсім вдалі, оскільки переносять наголос на окремі деталі, елементи системи; по-третє, максимальне втручання держави в усі сфери життя суспільства і надзвичайне обмеження або практичне знищення громадянського суспільства.

У розділі вказується, що в питанні про походження “лівого” тоталітаризму можна окреслити два головні підходи. Суть першого полягає в тому, що проводиться чітке розмежування між лєнінізмом і сталінщиною, а діяльність “вождя народів” оцінюється як відступ від лєнінських заповітів, порушення принципів соціалізму. Навпаки, прихильники другого підходу вважають, що саме В. Ленін став “ідеологом тоталітаризму”⁴⁵, а сталінщину розглядають як логічне і неминуче продовження лєнінізму, закономірний наслідок більшовицької революції.

---

⁴³ Teed Peter A. Dictionary of Twentieth Century History. 1914-1990. - Oxford, New York, 1992. - P.467.

⁴⁴ Ильин И. А. О грядущей России: Избранные статьи. - Джорданвилл, 1991. - С.51.

⁴⁵ Kolakowski Leszek. Glowne nurty marksizmu. Powstanie. - Rozwoj. - Rozklad. - Londyn, 1988. - S.776-780.

На думку автора, перша концепція повністю ігнорує чи, принаймні, завуальовує глибокий генетичний зв'язок, що існував між ленінським і сталінським періодами. Обережне визнання того, що "з перших днів існування Радянської держави з'явилися і негативні тенденції..."⁴⁶, зокрема посилення бюрократії і зростання ролі держави, не змінює суті згаданого підходу. З другого боку, внутрішня єдність ленінського і сталінського періодів не означає, що їх треба ототожнювати, що вони не мали певної якісної специфіки. Автор обґрунтовує, що утвердження радянського тоталітаризму розпочалось у 1917–1922 рр., а формування його як цілісної системи завершилось у 30-і роки.

У розділі показано, що уже влітку 1918 року було повністю покинено з стихійним робітничим самоврядуванням, що жевріло в органах контролю та місцевих Радах. Почалася жорстка централізація економічного і політичного життя, що привела до непомірного одержавлення господарства і всього суспільства. Не даремно М. Бухарін та деякі інші провідні діячі більшовизму вживали для характеристики радянських відносин поняття "державний соціалізм". Політика "воєнного комунізму" заклала потужний фундамент тоталітарної системи.

Не менш істотні зрушення відбувались у політичних відносинах, функціонуванні владного механізму. Припинено видання багатьох газет, які займали критичну позицію щодо більшовизму. "Тимчасово" запроваджено цензуру, що перетворилась у могутній засіб ідеологічного контролю над суспільством. Проголошення УСРР супроводжувалось ліквідацією інститутів національної державності, створених у процесі визвольних змагань українського народу. За прикладом Росії сформовано Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами, що виконувала функції політичної поліції і вважалась "караючим мечем" революції, "збройним загоном" партії.

У 1918–1920 рр. такі органи широкого представництва, як з'їзди волосних, повітових та губернських Рад, уповноважені вирішувати всі питання місцевого значення, фактично не скликалися. Керівництво перейшло до виконавчих комітетів Рад, а з 1920 року практично здійснювалось президіями виконкомів, тобто вузькими колегіями, "п'ятірками" (в губерніях), "трійками" (в повітах) і т. п. Орган, призначений для вирішення тільки поточних справ, котрі не вимагали для свого проведення постанови виконкому, поступово перетворився у керівний. В самих виконкомах більшовики енергійно відтіснили представників опозиції. Почалася переплетення партійних і державних органів, перетворення РКП(б) з суто політичної у державну структуру.

⁴⁶ Поляков Ю. А. Исторический процесс многомерен // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9. – С.26.

У розділі твердиться, що на початку 20-х років, після розгрому більшовиками головних політичних опонентів, сформувалась монопартійна політична система, що становила одну з підвалин радянського тоталітаризму. Незважаючи на деякі прояви автономізму, більшовицька організація України повністю залежала від ЦК РКП(б). Вона була значно слабшою, ніж партійні організації Центральної Росії. У 1922 році за щільністю міського населення Україна займала третє місце серед усіх районів колишньої Російської імперії, а за щільністю комуністів – передостаннє місце. На той час КП(б)У не мала достатньо міцного коріння серед українського населення, а частка українців у ній досягала лише 23,7%⁴⁷.

Автор висвітлює процеси, що відбувалися в Україні у період нової економічної політики, показує даліше становлення радянської політичної системи, особливості функціонування партійно-державних структур. Аналізує політику коренізації, розпочату після XII з'їзду РКП(б), оцінюючи її як важливий засіб пристосування більшовизму до відповідного національного середовища. Дисертант наголошує, що здійснення політики українізації супроводжувалось посиленням наступу проти "націонал-ухильництва" в КП(б)У та опозиційно настроєної інтелігенції взагалі.

На рубежі 20–30-х років процес формування радянського тоталітаризму ввійшов у заключну стадію. Відбулося згорання нової економічної політики і відновлення жорсткого централізму. Зміна курсу полягала насамперед у стрімкому форсуванні індустріалізації, насильницькій колективізації сільського господарства, а також цілковитій ліквідації внутріпартійної опозиції та утвердженні режиму особистої влади. Протягом 30-х років ВКП(б) набула всіх ознак партії тоталітарного типу, а в СРСР остаточно сформувалася тоталітарна система.

Нарешті, у розділі розкриваються основні риси економічного, політичного і духовного життя України в заключний період сталінщини. Дається характеристика господарської системи, репресивних акцій влади, політико-ідеологічного контролю, зокрема ролі органів цензури та ідеологічних кампаній в літературі, мистецтві та науці. Немає сумніву, що після війни ідеологічний нагляд за культурою став особливо інтенсивним. Але це не означає, що даний період якісно відрізнявся від попереднього десятиріччя з погляду функціонування соціально-політичної системи.

На думку автора, не можна погодитись з Ш. Фіцпатрік, яка твердить, що радянський тоталітаризм – це в основному модель пізнього сталінізму, принаймні в галузі культури, що тоталітарна

⁴⁷ Справочник партработника Украины. Издание ЦК КП(б)У. – Харьков, 1923. – С.466.

система постала під впливом післявоєнних подій⁴⁸. Викладений матеріал свідчить, що вже протягом 20–30-х років господарсько-політична система в СРСР набула цілісного і завершеного вигляду, а ідеологічний контроль держави над духовним життям став всеохоплюючим.

У другій половині 40-х – на початку 50-х років тривала дальша кристалізація тоталітарної системи, що вдосконалювала вже сформовані механізми економічного, політичного, морально-психологічного контролю над суспільством. У цей період відбувалось освоєння нового зовнішнього простору, зокрема західного регіону України, де вкорінювались радянські державно-політичні структури і утверджувались соціалістичні виробничі відносини. Якісна специфіка пануючої системи, яка визначилась ще у довоєнні роки, простежувалась практично у всіх конкретних проявах життєдіяльності суспільства. Тоталітаризм сталінського зразка, що спирався на фізичний та духовний терор, досягнув вершини свого розвитку.

У другому розділі – “Суспільно-політичні процеси” – вивчаються зрушення в політичній сфері суспільства у 1950–1960-х рр. Перш за все автор простежує еволюцію правлячої верхівки в СРСР, що пройшла кілька етапів і супроводжувалась трансформацією владних механізмів. Перший етап цієї боротьби тривав до червня 1953 року і завершився усуненням “луб’янського маршала” – Л. Берії. Другий етап продовжувався до лютого 1955 року і закінчився поразкою іншого претендента на лідерство – Г. Маленкова. Впродовж третього етапу, до початку 1958 року, в керівній верхівці зберігалось нестійке домінування М. Хрущова:

Однак за цією боротьбою приховувались більш складні внутрішні суперечності, що привели до істотних змін у владному механізмі. Після смерті Сталіна центр ваги в політичній системі перемістився з державного апарату в партійний, відбулося обмеження автократизму і утвердження олігархічного правління, посилення інституційних важелів управління. В ході гострої кризи політичної еліти, що виявилась у червні 1957 року, були витіснені найбільш догматичні сили в партійно-державній верхівці і закріплені нові політичні тенденції.

У розділі розкриваються зміни, що відбулись в радянській політичній системі. Загальні риси тоталітаризму, виділені політологами, дають лише принципову схему досліджуваного явища і далеко не вичерпують його аналіз. На думку дисертанта, якісну специфіку політичного механізму, що сформувався в СРСР, найбільш адекватно відображає категорія “партії-держави”, розкриваючи подвійну структуру політичної влади і

---

⁴⁸ Fitzpatrick Sheila. Culture and Politics Under Stalin: A Reappraisal// Slavic Review. – 1976. – Vol.35. – No.2. – P.211–231.

внутрішній механізм функціонування політичної організації суспільства.

Дане поняття і відповідна концепція були запропоновані західною політологією. Серед тих, хто розробляв цю теоретичну модель, варто назвати насамперед К. Ліндена⁴⁹. У вітчизняній історіографії останніх років категорія “партія-держава” трансформувалась в аналогічне поняття – “радянська партійно-державна система”. Останнє вживалося нарівні з менш виразними і точними поняттями – “командне суспільство”, “адміністративно-бюрократична система” та іншими.

При такому підході підкреслюється головна, сутнісна риса радянської політичної системи: ототожнення партії з державою, переплетення партійних і державних структур. Звичайно, повного злиття названих структур не відбувалось: вони зберігали функціональну своєрідність, зовнішні відмінності, між ними були певні суперечності і т. п. Проте обидва елементи політичної системи творили органічне ціле – дійсного суб’єкта влади.

Процес лібералізації радянського суспільства, вдало названий “відлигою”, створював ґрунт для утвердження національних еліт. Деяке згортання централізму, здійснюване М. Хрущовим, призвело до поступового розширення сфери політичної активності. Зрозуміло, що ключовим суб’єктом політичної діяльності залишалась Президія ЦК КПРС, що спиралась на апарат ЦК партії, розгалужену мережу номенклатури. Разом з тим можливості керівних партійних і державних органів союзних республік помітно зросли, посилюючи автономістські домагання, особисті амбіції місцевих лідерів.

У партійному і державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям України зростала участь національних кадрів. Всупереч практиці, що склалася за часів сталінщини, навесні 1954 року пленум ЦК КП України обрав до складу Президії ЦК майже виключно українців, до складу Секретаріату ЦК – тільки українців. Після смерті “вождя народів” сформувалась нова українська політична еліта, що володіла більшістю ключових посад у республіці. При цьому правляча верхівка в Україні, з одного боку, демонструвала центрові цілковитий послух, а з другого – обережно домагалася більших прав і компетенцій в управлінні республікою.

У період 1958–1964 рр. в політичному керівництві СРСР утримувалось стійке домінування М. Хрущова, який досягнув безумовної першості в “колективному керівництві”. Таке піднесення лідера стало можливим завдяки зміцненню позицій КПРС, зростанню її ролі в політичній системі. Однак поступово М. Хрущов почав “перерозподіл” влади, обмежуючи можливості партійного апарату, посилюючи автократичні тенденції в

⁴⁹ Linden Carl A. The Soviet Party-State: The Politics of Ideocratic Despotism. – New York, 1983.

керівництві. Деякі з його реформ безпосередньо зачіпали інтереси партійної номенклатури, викликаючи глухе невдоволення і внутрішній спротив у верхівці.

Чергова криза політичної еліти завершилась падінням М. Хрущова і поступовим згортанням реформ. Суть жовтневого перевороту 1964 року полягала в збереженні і консервації відносин, народжених у “культовий” період. Почавши як “центрист”, Л. Брежнев згодом посилив консервативну спрямованість політики, особливо після відомих подій у Чехословаччині. Зміна курсу відчутно позначилась на становищі союзних республік, зокрема на персональному складі їх керівних органів.

На вершині партійно-політичної влади в Україні зберігалось домінування національних кадрів. У ключовому органі – Президії ЦК – вони становили: серед повних членів – майже 82,0%, кандидатів у члени – 80,0%. Частка українців у складі Секретаріату ЦК перевищувала 83,0%⁵⁰. За даними одного з оглядів ЦРУ, в середині 60-х років з 33 вищих партійних функціонерів республіки 30 були українцями. Згідно з підрахунками Г. Ходнетта, у 1955–1972 рр. в обох секторах влади, партійному і державному, понад 75,0% керівних посад обіймали українці⁵¹.

У другій половині 60-х років у політичній еліті України все помітнішими ставали дві тенденції – автономізаційна та централістська. За часів М. Хрущова вони були ще досить невиразними: абсолютний диктат центру директивно поступався місцем більш збалансованій системі управління, що передбачала певну автономію республік. Після усунення реформатора, коли розгорнувся зворотний процес, будь-який прояв “місництва” чи “національної обмеженості” став надзвичайно помітним і неординарним явищем. За таких умов обидві згадані тенденції, першу з яких уособлював П. Шелест, а другу – В. Щербицький, окреслились більш чітко і виразно.

Однак, виділяючи згадані тенденції, варто вказати принаймні на дві обставини. По-перше, ці тенденції були нерівнозначні: автономізаційна носила побічний, маргінальний, а централістська – превалюючий, визначальний характер. По-друге, було б великим перебільшенням говорити про “протиборство” названих тенденцій: за умов тоталітарного режиму, навіть еволюціонізуючого, національні політичні еліти жорстко підпорядковувались центральним партійно-державним структурам.

⁵⁰ Підраховано за: Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. – К., 1990. – С.460, 461, 479.

⁵¹ Див.: Krawchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – P.247.

На рубежі 60–70-х років завдяки активній підтримці Л. Брежнєва становище В. Щербицького ще більше зміцнилось. Це була підтримка не тільки особистості, але й відповідної політичної орієнтації. У квітні 1971 року В. Щербицького переведено з кандидатів у повні члени Політбюро ЦК КПРС, а отже, зрівняно у номенклатурному статусі з П. Шелестом. Навесні 1972 року В. Щербицького обрано першим секретарем ЦК Компартії України і врешті-решт остаточно “зжито” автономістську тенденцію в керівництві республіки.

У розділі показуються особливості функціонування радянської політичної системи в Україні, зокрема партійних і державних органів, громадських організацій, судочинства тощо. Аналізуються спроби лібералізації політичного режиму і подолання крайніх проявів сталінщини, здійснені в період “відлиги”. На думку автора, згаданий процес не порушив корінних засад владного механізму, що зберіг свій моноцентричний, моносуб’єктний характер.

У другій половині 60-х років відбулося згортання хрущовських перетворень, блокування реформ. Однак брежнєвське керівництво не відродило “класичного” сталінізму, а лише припинило пошуки альтернативи, які в перспективі могли загрожувати владним структурам. Тим самим, наголошується в дослідженні, сталінська модель соціалізму, децю пом’якшена і лібералізована, без диктатури і масового кривавого терору, продовжувала існувати ще понад два десятиліття.

Автор приділяє значну увагу процесові десталінізації українського суспільства, який справив значний вплив на долю мільйонів людей. Перший етап процесу (1953 – початок 1956 рр.) – це період обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського минулого продовжували домінувати в політичній практиці, суспільній свідомості і коли традиційний догматизм заглушував перші паростки “відлиги”. Проте саме тоді було розпочато скорочення системи ГУЛАГу, ліквідацію позасудових органів, реабілітацію жертв репресій тощо.

Другий етап десталінізації (1956–1961 рр.) проходив під знаком XX з’їзду КПРС. Критика “культу особи” М. Хрущовим була досить різкою, але недостатньо глибокою: вона не торкалася системних засад і фундаментальних причин режиму особистої влади. Дисертант вивчає конкретні форми десталінізації, показує її суперечливий і непослідовний характер (зокрема, на прикладі реабілітації репресованих, повернення в Україну колишніх учасників оунівського підпілля та ін.).

Третій етап десталінізації припадав на 1961–1964 рр. Після останнього яскравого спалаху критики – на XXII з’їзді КПРС – цей процес почав стрімко згортатись. Даючи загальну оцінку десталінізації, автор підкреслює її значний вплив на політичну і морально-психологічну атмосферу в суспільстві. Разом з тим він розкриває її паліативність, підпорядкованість тактичним

політичним потребам і розрахункам, коли гостра критика “культу особи” перемешувалась твердженнями на кшталт: Сталін – “видатний марксист-ленінець”, “нашого Сталіна ми нікому не віддамо”.

У розділі досліджується становлення і розвиток дисидентства в Україні. Дисертант обґрунтовує, що дисидентство чи інакомислення – це складний соціальний феномен, який поєднував різні прояви непокори: від морального неприйняття радянських порядків до політичної боротьби з владою шляхом створення таємних організацій. Воно відзначалося широким ідеологічним спектром, починаючи з неомарксизму і закінчуючи радикальним запереченням усього, пов’язаного з соціалізмом.

Дисидентство стало новітньою формою руху опору, спрямованого проти тоталітарного режиму. На першому етапі його розвитку – з кінця 50-х до середини 60-х років – ще відчувався значний вплив повстанського руху ОУН-УПА і в той же час намітився перехід до легальних, конституційних методів боротьби. На другому етапі – з середини 60-х до початку 70-х років – прокотилась перша хвиля масових арештів у республіці і кристалізувались нові форми протесту – петиційні кампанії, самвидавна діяльність тощо, продовжились спроби організованого опору.

Зміни в системі функціонування влади, що відбулися в хрущовський період, утвердження нової морально-психологічної атмосфери, породженої критикою “культу особи”, визначили сучасні прояви громадського протесту. Політична опозиція в Україні почала використовувати легальні методи боротьби, діючи в рамках радянської Конституції. Вона складалась насамперед з творчої і наукової інтелігенції, хоча мала, безумовно, загальнонаціональне значення. Дисидентство виробило особливі форми протидії владі, не створивши стійких організацій.

Третій розділ – “Соціально-економічні відносини” – присвячується аналізу змін в сільському господарстві, соціальній політиці, управлінні промисловістю. Автор, спираючись на конкретний фактичний матеріал, констатує насамперед ключове, сутнісне явище – майже всеохоплюючого одержавлення господарства, цілковитого підпорядкування партією-державою економіки країни. Конкретне втілення цього процесу в умовах “правого” і “лівого” тоталітаризму відзначалося певною специфікою, значними відмінностями, однак зазначена загальна тенденція – до підтримання жорсткого контролю над господарством, до безумовного пріоритету політики над економікою – залишалася домінуючою для всіх держав, де панувала тоталітарна система.

Аграрна політика в СРСР післясталінського періоду відзначалась протиборством двох тенденцій – прагматичної та ідеологічної. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталого галузі господарства, друга – традиційну лінію

соціалістичної і комуністичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами, нерідко – всупереч здоровому глузду та елементарній господарській доцільності. Перша з названих тенденцій означала спробу хоча б часткового переходу від реквізичних до паритетних стосунків з селом, а друга – даліше одержавлення сільського господарства, “підтягування” кооперативно-колгоспної форми власності до рівня “вищої”, “передової” – державної власності.

Автор досить докладно аналізує процеси, що відбувалися в сільському господарстві України в перші роки після смерті Сталіна. Серед найважливіших кроків М. Хрущова – підвищення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств. Вже восени 1953 року з колгоспів списано всю заборгованість за обов’язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. Вирішено не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів’я тих видів худоби і птиці, розведення яких в даних умовах економічно невигідно. Істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: протягом 1953–1958 рр. – на зерно майже в 7 разів, на картоплю майже у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 раза.

У 1955–1959 рр. валова продукція сільського господарства зростала в середньому на 7,6% за рік, виробництво стало рентабельним. Проте піднесення, досягнуте внаслідок правильного ціноутворення, стимулювання та інших заходів, виявилось нетривалим, нестабільним. Як тільки економіка села зміцніла, коли намітилось зростання урожайності зернових, поголів’я худоби, – почались даліші обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 році удвічі зменшено розміри присадибного господарства, хоча воно давало немало частку державних заготівель сільськогосподарської продукції. В 1959 році встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 року прийнято Указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах.

Очевидно, що протягом 1953–1958 рр. в аграрній політиці в СРСР домінувала прагматична тенденція. Проте ідеологічні упередження, традиційні догматичні підходи, які глибоко вкорінилися в управлінському апараті, знову набирали силу. Наприкінці 50-х років проголошено, що соціалізм в Радянському Союзі переміг повністю і остаточно, що країна стала на шлях розгорнутого будівництва комунізму. У 1959–1964 рр. в керівництві сільським господарством запанувала консервативна – ідеологічна тенденція, що знайшло найбільш повний і яскравий вияв в обмеженні особистих підсобних господарств: Після 1958 року темпи зростання сільського господарства значно знизились,

становлячи в середньому 2,0% на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не збільшувалось.

На рубежі 1963 і 1964 рр. об'єктивні обставини примусили керівництво посилити матеріальне стимулювання виробництва, прагматичні аспекти аграрної політики. Після повалення М. Хрущова, за логікою політичної боротьби та з міркувань економічної доцільності, ліквідовано крайні прояви ідеологічного фетишизму в сільському господарстві. На початку листопада 1964 року Президія ЦК Компартії України розглянула питання про зняття необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. Дещо змінено практику заготівель і закупок продукції сільського господарства.

Нові ціни, твердий план здачі продукції, надбавки за понадплановий продаж на деякий час стимулювали розширення виробництва. Помітно зросли капітальні вкладення, обсяги робіт щодо зрошення та меліорації земель, особливо протягом восьмої п'ятирічки. При цьому успіх справи, на думку керівництва, залежав насамперед від діяльності партійних організацій, міністерств і відомств, від вимогливості і відповідальності апаратних працівників. Та вже через кілька років виявилось, що "дальшого неухильного піднесення" сільського господарства не відбулося, а прийняті з цього приводу рішення виконувались незадовільно.

У розділі значна увага приділяється перебудові управління промисловістю, здійсненій у 1957 році. Автор показує хід підготовки цієї реформи, перші заходи хрущовського керівництва щодо обмеження господарського централізму. З 1953 до 1956 року в підпорядкування республіки перейшло багато підприємств вугільної, нафтової, металургійної, лісової і харчової, м'ясної і молочної, легкої і текстильної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту. За цей час близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36,0 до 76,0%⁵².

Певний вплив на підготовку економічної реформи в СРСР справили події в країнах так званої народної демократії. На початку 50-х років розпочато ґрунтовні перетворення в Югославії, яка відмовилась копіювати радянську модель. На VI з'їзді Союзу комуністів Югославії (1952 рік) Й. Броз Тіто твердив, що СРСР зійшов з дороги соціалізму і став на шлях державного капіталізму. Він різко критикував "радянську контрреволюційну бюрократію", яка піднялася над суспільством і щораз більше перетворювалась в експлуататорську силу.

Робилися спроби відійти від директивної, бюрократичної, надзвичайно централізованої системи управління, характерної

⁵² Нариси історії Комуністичної партії України. - К., 1971. - С.571.

для Радянського Союзу. Альтернативу цій системі вбачали у розширенні ініціативи і самостійності підприємств, у збільшенні прав і можливостей робітничих колективів. По суті йшли пошуки нової моделі – ринкового соціалізму, в якій взаємодіяли б планові і ринкові механізми. Дискусії навколо проблеми реформи широко розгорнулися в Угорщині і особливо – в Польщі, де чимало оригінальних ідей висловили О. Ланге, М. Калецький та інші економісти⁶³.

Навесні 1957 року розпочато масштабну реформу в промисловості. Стара система галузевого, вертикального управління ліквідовувалась. На її місці постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів. На території СРСР було створено понад 100 таких районів: 70 в РРФСР, 11 в Україні, 9 в Казахстані, 4 в Узбекистані, по одному в інших республіках. Перебудова управління пояснювалась не тільки пошуками більш раціональної моделі господарювання, але й політичними міркуваннями: адже саме в бюрократичних апаратах коренились основні джерела консервативних політичних тенденцій, основні сили антиреформістського, просталінського напрямку.

У зв'язку з реформою майже вся промисловість республіки перейшла у підпорядкування Ради Міністрів УРСР, у тому числі рад народного господарства і місцевих Рад депутатів трудящих. У рамках раднаргоспів підприємства об'єднувались у трести і комбінати за галузевим принципом, підпорядковуючись відповідним галузевим управлінням. У вересні 1957 року затверджено Статут ради народного господарства, за яким Рада Міністрів УРСР могла скасовувати, а Рада Міністрів СРСР – припиняти виконання постанов і розпоряджень раднаргоспу економічного адміністративного району.

У ході реформи робилися спроби спрощення і раціоналізації управління підприємствами. З метою скорочення витрат на адміністративний персонал на багатьох заводах і фабриках республіки проводились укрупнення дільниць і ліквідація цехового апарату, функції якого виконували відділи заводууправління. У 1958 році на безцехове управління тільки в Харківському, Запорізькому, Київському та Херсонському раднаргоспах переведено 70 невеликих підприємств. У зв'язку з переходом на безцехову структуру і об'єднанням цехів на підприємствах раднаргоспів вивільнено близько 2,5 тис. осіб.

Значна увага зверталась на об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств. У Сталінському раднаргоспі злиті Смоляннівський і Рутченківський

⁶³ Вперше ідея ринкового соціалізму була сформульована О. Ланге в 1938 році (див.: Lange O. On the Economic Theory of Socialism // Socialist Economics. Edited by Alec Nove and D. M. Nuti. – Harmondsworth, 1972. – P.92-110).

коксухімічні заводи, Дзержинська збагачувальна фабрика і Щербинівський коксухімічний завод та чимало інших. Таке комбінування ґрунтувалося на комплексному використанні сировини, палива, електроенергії або на послідовних стадіях переробки сировини, об'єднаних у єдиний цикл. Воно було найбільш розвинуто в металургійній, гірничорудній, хімічній та вугільній промисловості. За 1957–1960 рр. об'єднано близько 800 фабрик і заводів республіки, на місці яких виникло близько 400 укрупнених підприємств. У підсумку чисельність персоналу скоротилася на 5 тис. осіб, а економія фонду зарплати становила 4,8 млн. крб.

В той же час головні важелі керівництва економікою і надалі зосереджувалися в союзному центрі. За роки реформи планові органи СРСР продовжували здійснювати дріб'язкову опіку над республікою. Реорганізація управління промисловістю не зачепила корінні підвалини, основні принципи функціонування соціалістичного господарства. Та все ж реформа привела до певного перерозподілу компетенцій між планово-директивними органами в центрі і союзних республіках, забезпечивши нетривалу економічну автономію України.

У розділі зазначається що важливим елементом діючої системи була соціальна сфера, в якій протягом досліджуваного періоду відбулися досить істотні зрушення. Розвиток цієї сфери суспільства відображав загальні тенденції, характерні для еволюціонізуючого тоталітаризму 50–60-х років, що позбавлявся крайніх проявів сталінської моделі соціалізму. Розподільчі відносини в СРСР, вся соціальна політика влади залежали від традиційних, децю відкоригованих ідеологічних пріоритетів і підлягали централізованому адміністративному регулюванню, яке здійснювалось під гаслами соціальної справедливості та піклування про інтереси трудящих.

Після смерті Сталіна було прийнято низку документів, спрямованих на поліпшення умов праці і підвищення рівня життя людей. Зокрема, скорочено тривалість робочого дня у передвіхідні і передсвяткові дні, збільшено тривалість відпусток по вагітності і родах, відмінено судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин, встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. У цей період прийнято закон про державні пенсії, за яким значно збільшено розміри нижчих розрядів і знижено розміри високих пенсій.

Протягом 1956–1960 рр. у більшості галузей промисловості України здійснено перехід з восьмигодинного на семигодинний робочий день, а на підземних та інших роботах з шкідливими умовами праці – на шестигодинний. Внаслідок цього робочий тиждень у робітників і службовців республіки зменшився з 48 до 41 години, а в робітників, зайнятих на підземних роботах, – з 48 до 36 годин. Середня тривалість робочого тижня для

дорослих робітників у народному господарстві УРСР становила 39,1 години, у промисловості – 39,5 години. На початку 60-х років підприємства, організації та установи України почали перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

Особливо тяжким і злиденним було становище селянства. Ще від часів колективізації склалася практика, коли основна частина доходів, що мала розподілятися за трудовнями, видавалася колгоспникам після закінчення господарського року. Це не тільки позначалося на рівні їх життя, подібна практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці. У середині 50-х років окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників громадських господарств. Частина колгоспів запровадила гарантовану оплату трудовня, інша – гарантовану оплату грошима (без нарахування трудовнів).

Влітку 1964 року було прийнято закон про пенсії і допомогу членам колгоспів, що означало встановлення державної системи соціального забезпечення колгоспників. Стара система підтримки непрацездатних селян здійснювалася за кошти самих колгоспів, причому обсяг засобів, що виділялися для цього, ніяк не регламентувався. Право на пенсію тепер одержали члени громадських господарств: чоловіки – від 65 років (при стажі роботи не менше 25 років), жінки – від 60 років (при стажі роботи не менше 20 років). Мінімальний розмір пенсії колгоспників встановлювався 12 крб. на місяць, на них поширювались єдині для всіх громадян СРСР умови і розміри пенсійного забезпечення.

Автор аналізує розвиток освіти, охорони здоров'я, сфери послуг і громадського харчування в Україні, показує здобутки і проблеми у цих важливих ділянках соціальної сфери суспільства. В другій половині 1950-х рр. відбулося відчутне нарощування потужності будівельних організацій і збільшення капіталовкладень на цілі будівництва. Саме тоді площа введених у дію житлових будинків різко зросла, тисячі людей залишили бараки й комуналки, переселившись у нові квартири сімейного типу. Очевидно, що боротьба з “надмірностями” і перехід до індустріальних методів виробництва дозволили значно прискорити будівництво, але водночас привели до зниження архітектурно-художніх вимог, поклали початок типовій одноманітності наших міст і селищ.

Нестачу житла повністю ліквідовано не було, але гостроту житлової проблеми значною мірою вдалося зняти. Якщо за 1918–1955 рр. загальна (корисна) площа введених в дію житлових будинків становила 188917 тис. кв. м, то за 1956–1970 рр. – 278513 тис. кв. м. У 1956–1960 рр. житлові умови поліпшили 8,8 млн. осіб, 1961–1965 рр. 9,1 млн., 1966–1970 рр. – 8,9

млн.⁵⁴ Зрозуміло, в житловому будівництві залишалося чимало недоліків і проблем, проте можна констатувати: протягом 50-60-х років у цій галузі сталися досить істотні зрушення. В даний період помітно зросли обсяги будівництва, здійснено перехід до квартир сімейного типу, багато людей відселено з підвалів, бараків, аварійних приміщень і т. д.

Дисертант показує, що можливості казарменого соціалізму, що спекулював на ентузіазмі трудящих, поступово вичерпувались. Саме тому почалось підвищення рівня і впорядкування системи заробітної плати, зниження податків і поліпшення пенсійного забезпечення, збільшення виробництва товарів народного споживання та зрушення у розв'язанні житлової проблеми. Очевидно, що зміни в соціальній політиці можна розглядати як один з найбільш дійових засобів пристосування системи до нових умов, до вимог реальності.

У розділі йдеться про спроби економічних реформ, здійснені в другій половині 1960-х рр. Автор зазначає, що пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. У ряді партійних і державних документів цього періоду говорилося про необхідність розвитку госпрозрахунку та використання товарно-грошових відносин. У вересні 1962 року газета "Правда" опублікувала статтю професора Харківського інженерно-економічного інституту О. Лібермана "План, прибуток і премія", яка відкрила досить плідну дискусію з питань економічного планування та управління.

По суті, О. Ліберман пропонував посилити економічні методи управління, розширити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками і заводами. Висунута ним система базувалася на принципі: те, що вигідно суспільству, повинно бути вигідно і кожному підприємству. Очевидно, що методи керівництва, які склалися у 30-і роки, вже не відповідали назрілим потребам розвитку країни. Широка дискусія, яка розгорнулася навколо пропозицій О. Лібермана, істотно позначилася на підготовці господарської реформи 1965 року.

Наприкінці 1964 року в Києві відбулося розширене засідання вченої ради Інституту економіки АН УРСР, присвячене питанням удосконалення планування та матеріального стимулювання. Для участі в засіданні прибули вчені і представники раднаргоспів, виробничих об'єднань та підприємств України, Москви, Ленінграда, Риги, Мінська та Кишинєва. На обговорення вченої ради виносилися доповіді про деякі шляхи удосконалення планування і матеріального стимулювання виробництва (З.

⁵⁴ Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. - К., 1987. - С.295, 302.

Сотченко) та про економічні важелі підвищення ефективності виробництва (О. Ліberman).

Уже в 1964 році були проведені відповідні економічні експерименти. Деякі об'єднання швейної промисловості України перейшли на роботу за прямими зв'язками з магазинами. Вони самі складали плани роботи; оцінка їх діяльності залежала від виконання завдань з реалізації продукції та з рентабельності. Перші наслідки експерименту викликали оптимізм: досвід швейних об'єднань планувалося перенести спершу на багато галузей легкої індустрії, а потім – на взаємно пов'язані між собою галузі виробництва засобів виробництва.

Для деталізації окремих питань, перевірки положень, викладених на вказаному засіданні вченої ради, Інститут економіки АН УРСР організував економічний експеримент на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної та легкої галузей промисловості Львівського раднаргоспу. В 1965 році випробували нову систему преміювання інженерно-технічних працівників (на 85 підприємствах країни), удосконалено систему преміювання робітників (на 90 підприємствах СРСР, у тому числі на окремих фабриках і заводах України). Словом, на час усунення М. Хрущова і приходу до влади нового керівництва, очоленого Л. Брежнєвим, для багатьох учених і спеціалістів стала очевидною необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством.

Восени 1965 року розпочалася реформа у промисловості, покликана обмежити адміністративні методи управління. Дискусія, проведена на початку 60-х років, показала непридатність “валу” – обсягу валової продукції – як головного планового показника. Тому тепер в основу оцінки господарської діяльності підприємств клялися насамперед показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку і виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції. Разом з тим доводилися завдання з фонду зарплати, впровадження нової техніки, обсягу централізованих капіталовкладень, введення у дію виробничих потужностей і основних фондів та ін., усього з 8 показників. Решту завдань підприємствам дозволялося визначати самостійно.

Другий важливий напрям реформи – посилення стимулювання виробництва. Замість фонду підприємства утворювались три самостійні фонди: розвитку виробництва, матеріального заохочення, соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Директори підприємств одержали право за погодженням з профспілковою організацією перерозподіляти кошти між фондом матеріального заохочення і фондом соціально-культурних заходів та житлового будівництва (в межах 20,0% від цих коштів). Важливе значення відводилося кредитуванню,

фінансуванню підприємств, що також розглядалося як інструмент економічного стимулювання виробництва.

Такими були основні риси реформи, яка, на жаль, не мала комплексного характеру. Вона фактично обмежилась промисловістю, не заторкнувши інших галузей господарства. Вона не змінила ні структурної, ні інвестиційної політики, не зачепила роботи центрального апарату. Вона прагнула поєднати несумісне: розширити самостійність підприємств і відновити всевладність галузевих монополій. Але вона і вселяла надію – на хоча б якісь зміни, на поступ, оновлення суспільства.

Однак досить широкі права, одержані підприємствами і закріплені в Положенні про соціалістичне державне виробниче підприємство, поступово обмежувались. Ці права з часом все більше узурпувались міністерствами і відомствами, які врешті-решт звели нанівець переваги нової системи господарювання. Почалося повернення до жорсткого директивного планування: спочатку – продуктивності праці, пізніше – собівартості продукції, а далі – інших показників, не включених в обов'язкову номенклатуру.

Зберігся такий фундамент адміністративного управління, як централізоване матеріально-технічне постачання. Не вдалося забезпечити стабільності планових завдань, корективи до них вносилися все частіше. На зміну "валу" прийшов новий вартісний показник – обсяг реалізованої продукції, який мав деякі переваги, але в принципі не відрізнявся від свого попередника. Реалізація – це, по суті, другий бік "валу", оскільки обсяг реалізованої продукції зростає насамперед внаслідок збільшення валової продукції. Таким чином, було збережено затратний механізм, який гальмував розвиток економіки.

Загалом реформа відзначалась суперечливістю і непослідовністю. Її здійснення покладалось на Міжвідомчу комісію, організовану при Держплані СРСР. До комісії входили керівники багатьох міністерств і відомств, які не хотіли поступитися своїми інтересами. Не слід забувати ще одну обставину: в той час як О. Косигін виступав за розвиток нових форм і методів керівництва, Л. Брежнев ставився до реформи з підкресленою байдужістю. Партійні інстанції і господарська бюрократія працювали по-старому, диктуючи, наказуючи, вимагаючи. Після відомих подій у Чехословаччині стримане ставлення до реформи змінилося на її рішуче заперечення.

У роботі також підкреслюється, що ліквідація раднаргоспів привела до перерозподілу компетенцій між центром і республікою, зміни концепції та принципів керівництва. Перехід від територіальної до галузевої системи управління означав поступове відновлення жорсткого, всеохоплюючого контролю союзних органів над економікою України. Після відносної господарської автономії республіки, пов'язаної з політикою децентралізації, відновлювалась залежність України від союзних

міністерств і відомств, які ігнорували національні інтереси і внутрішні потреби республіки.

У четвертому розділі – “Національно-культурні проблеми” – вивчається духовна сфера суспільства. Утвердження радянського тоталітаризму неминуче супроводжувалось централізацією національно-державного і культурно-мистецького життя. Досягнення суцільного контролю режиму над суспільством було неможливе без уніфікації етнічного та духовного середовища, без справжнього ідеологічного диктату. Не даремно деякі західні і вітчизняні дослідники характеризували радянський устрій як ідеократичний, вичленяючи один з найістотніших елементів тоталітарної системи.

Автор твердить, що після смерті “вождя народів” радянська національна політика зазнала подальшої еволюції. Мова не йде про якісь докорінні зрушення, а про чергову зміну форм і методів реалізації стратегічних орієнтирів. У цей період почалося деяке розширення прав союзних республік, зокрема їх партійних та державних органів. Відбувалась поступова трансформація господарського управління, спрямована на зниження ступеня централізації. Намітилось пом’якшення в культурній та мовній сферах, що сприяло посиленню національних почуттів.

У розділі вказується, що найбільш гучною кампанією першої половини 50-х років у ділянці національної політики стало святкування 300-річчя воз’єднання України з Росією. З нагоди ювілею опубліковано “Тези про 300-річчя воз’єднання України з Росією (1654–1954 рр.)”, схвалені ЦК КПРС, в яких сформульовано офіційну концепцію історичного розвитку України. Автор також аналізує проблеми, пов’язані з передачею Криму до складу УРСР, здійсненою згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року.

Після XX з’їзду КПРС національно-культурні процеси в Україні пожвавились. У 1955 році в Харкові вийшов літературний журнал “Прапор”, у Києві – журнали “Автоматика”, “Український фізичний журнал”, “Вісник сільськогосподарської науки”. За 1957–1958 рр. з’явилась низка журналів суспільно-гуманітарного напрямку, яких протягом кількох десятиліть взагалі не було в УРСР, зокрема “Український історичний журнал”, “Радянське літературознавство”, “Народна творчість та етнографія”, “Економіка Радянської України”, “Радянське право”.

Але вже наприкінці 50-х років виявились симптоми відступу, посилення традиційного курсу. У квітні 1959 року Верховна Рада УРСР прийняла новий шкільний закон, який давав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і завдав відчутного удару по українському шкільництву. Проти закону рішуче виступили представники творчої інтелігенції, які слушно вбачали в ньому знаряддя національного нівелювання і знеособлення. У

листі М. Рильського і М. Бажана, опублікованому 22 грудня 1958 року в газеті "Правда", наголошувалось: "єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР) про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР".

Новий поштовх асиміляційним процесам в СРСР дав XXII з'їзд КПРС, який прийняв третю Програму партії. Курс на розгортання будівництва комунізму, основи якого планувалося закласти у 80-х роках, передбачав прискорення суспільно-політичних перетворень, в тому числі у сфері національних відносин. Щоправда, в документах з'їзду говорилося виключно про зближення націй, посилення їх соціальної однорідності, а в доповіді М. Хрущова наголошувалось: навіть після того, як комунізм в основному буде побудовано, передчасно буде декларувати про злиття націй. Однак, практичні кроки політичного керівництва спрямовувались на штучне пришвидшення процесу "стирання національних відмінностей".

Після 1961 року почалося неухильне зменшення кількості книжок і брошур, виданих в УРСР українською мовою. У 1962 році їх вийшло 3824 назви, 1963 році – 3321, 1964 році – 3169. У даний період їх частка в загальному випуску книжок і брошур знизилась з 46,0 до 42,3%. За той же час кількість журналів, що видавалися в республіці українською мовою, скоротилась з 52 до 50 назв, хоча їх частка майже не змінилася. Кількість газет, що виходили українською мовою, збільшилась з 508 до 607 назв, та все ж помітно відставала – на кілька сот назв – від показників минулих років⁵⁵.

Протягом першої половини 50-х років відбулося даліше зменшення кількості загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання. Тоді як в 1959/60 навчальному році налічувалось 25308 таких шкіл, в яких займалося 3808,4 тис. учнів, то в 1965/66 навчальному році – 23574 школи з 4485,8 тис. учнів. Кількість шкіл з російською мовою викладання збільшилась в УРСР з 4192 до 4703, учнів у них – з 1626,9 тис. до 2465,7 тис., тобто частка шкіл з російською мовою навчання зросла на 15,8%, а учнів у них – на 17,2%, або більш ніж удвічі. У ряді міст – Торезі, Жданові, Комунарську, Севастополі та інших – не було жодної україномовної школи⁵⁶.

Істотний вплив на розвиток національних відносин в СРСР справляли міграційні процеси. У 50-60-х роках влада продовжувала планові переселення, здійснюючи їх у величезних

⁵⁵ Кравців Богдан. Прогресування русифікації в Українській РСР. На основі радянських бібліографічних і статистичних даних //Сучасність. – 1972. – №10. – С.67-69.

⁵⁶ Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К., 1993. – С.40-45.

масштабах. Сотні тисяч людей направлялись на освоєння цілинних і перелогових земель, нафтових і газових родовищ тощо. Тисячі спеціалістів народного господарства і кваліфікованих робітників в рамках обміну кадрами перерозподілялися між союзними республіками. Паралельно йшли значні потоки стихійної міграції, насамперед з деяких районів Уралу, Сибіру та центру Росії. Ці потоки спрямовувались головним чином на південь і захід СРСР, в місця з більш сприятливими кліматичними умовами, добре розвинутою соціальною інфраструктурою і т. д.

У розділі зазначається, що корінна ознака тоталітаризму – проникнення державного елементу у всі пори суспільства. При цій системі контроль охоплював не тільки політику, економіку, але й духовні та культурні процеси, пронизував найбільш тонкі і вразливі сфери людської діяльності. Ця система прагнула цілковито підпорядкувати своєму впливові літературу і мистецтво, спрямувати їх у відповідне політичне й ідеологічне русло, регламентувати найрізноманітніші прояви творчої активності та інтелектуального пошуку.

Процес лібералізації радянського суспільства сприяв громадському пробудженню, національному відродженню в Україні. Серед різних категорій населення зріс інтерес до української мови і культури, до історії свого народу. З'явилися нові періодичні видання, зокрема журнали "Прапор" (1956 р.) і "Радянське літературознавство" (1957 р.), відновився вихід журналу "Всесвіт" (1958 р.). У цей час створено такі наукові центри, як Академія будівництва і архітектури, Українська сільськогосподарська академія наук (1956 р.), а також нові творчі спілки – Спілка журналістів України (1957 р.) та Спілка працівників кінематографії України (1958 р.).

В роботі аналізується поява нового покоління молодих митців, які внесли свіжий струмись в українську культуру, – шестидесятників. Вони виступили проти фальшу і єлейності в зображенні радянської дійсності, прагнули зламати шаблони і знайти нові зображувальні форми, переступити через одномірне, одноколірне, догматичне сприйняття світу. У розділі говориться про роль Клубу творчої молоді в згуртуванні столичної інтелігенції, пошуках нових шляхів у літературі та мистецтві.

На початку 60-х років розпочався поворот до більш жорсткого нагляду за культурою. Українські митці були піддані критиці вже у серпні 1962 року на пленумі ЦК Компартії України, що розглянув питання ідеологічної роботи. Але широкий наступ на шестидесятників розгорнувся наприкінці 1962 року, після відвідання М. Хрущовим виставки молодих художників у Манежі. Влаштований тоді розгром став сигналом для повсюдної боротьби з модернізмом, абстракціонізмом, з будь-якими новаціями, що виходили за рамки традиційного реалістичного мистецтва.

Боротьба з формалізмом і абстракціонізмом зачепила насамперед І. Драча і М. Вінграновського – митців, які виходили за рамки традиційної поетики, твори яких відзначалися стилістичним і формозмістовим новаторством. Та справа була не лише в незвичних формах, які дехто сприймав як виклик, як зухвальство. Не тільки в тому, що порушувались усталені уявлення про гармонію, традиції тощо. Критики назвали І. Дзюбу, В. Некрасов, Л. Костенко, С. Голованівський, почалося замовчування творчості окремих шестидесятників. Очевидно, справа більшою мірою торкалася змісту, аніж форми, тобто того, що несли твори людям.

Причини цієї боротьби мали значно глибше коріння, аніж здавалося на перший погляд. У кінцевому підсумку кампанія стала захисною реакцією системи на процес оновлення та реформування, що відбувався в країні. Вона стала захисною акцією апарату, який прагнув зберегти і посилити свій контроль над суспільством. На думку А. Вознесенського, одна з помилок М. Хрущова полягала в тому, що він не довіряв інтелігенції. Але така недовіра – не стільки помилка, скільки неминучість: існували межі, переступити які людина сталінської школи не могла.

Ліберальна політика влади у сфері культури виявилась дуже нетривкою. Навесні 1968 року почалося справжнє цькування видатного українського письменника О. Гончара. Від активної літературної діяльності усунуто М. Вінграновського, І. Чендея, Ю. Щербака, В. Шевчука, І. Жиленко. Гостро критиковано багатьох українських письменників, звинувачених у різноманітних “ідейних прорахунках”, – В. Маняка, В. Дрозда, Р. Іваничука, І. Білика, О. Бердника, В. Яворівського, В. Зарембу та багатьох інших. Наприкінці 60-х років відбувся поворот до практики “культового” періоду, до традицій “ждановщини”.

Однією з ознак тоталітаризму був контроль за засобами масової комунікації. Радянська влада продовжила практику царизму, викоринюючи вільну думку і слово, прояви національної свідомості і самобутності. Та вона не просто продовжила, а поглибила і розвинула “традиції” Російської імперії, діючи більш масштабно й брутално, скувавши розум, волю та активність людей. Цензура стала головним знаряддям контролю партії-держави за засобами масової інформації, культурно-інтелектуальним життям суспільства.

Ще влітку 1946 року за постановою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР було утворено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР. Завдання Головліту і його місцевих органів полягало перш за все у здійсненні цензорського контролю відкритої преси і радіомовлення; іноземної літератури, що надходила в СРСР, і друкованих видань, які вивозилися за кордон; матеріалів іноземних кореспондентів, котрі працювали в країні (на основі

спеціального положення). Усі друковані видання органів та установ Збройних Сил СРСР контролювалися Управлінням військової цензури Генерального Штабу МЗС СРСР⁵⁷.

Після смерті Сталіна і посилення на короткий час впливу Л. Берії органи цензури були включені в систему міністерства внутрішніх справ. Усунення від влади Л. Берії привело до нової реорганізації і виділення Головліту СРСР із системи МВС СРСР. Це питання кілька разів розглядалося на засіданнях Секретаріату ЦК, Президії ЦК КПРС і було остаточно вирішено на початку жовтня 1953 року (затверджено відповідну постанову Ради Міністрів СРСР). У листопаді того ж року вийшла постанова Ради Міністрів УРСР № 2374 "Про виділення з системи Міністерства внутрішніх справ УРСР органів по охороні військових і державних таємниць у пресі (Головліт)"⁵⁸.

У період "відлиги" в діяльності органів цензури відбулися певні зрушення. В різний час Головліт СРСР склав і надіслав бібліотекам 44 списки на вилучення близько 30 тис. назв літератури, виданої в Радянському Союзі. Вилучені за вказівкою партійних органів, ці "політично шкідливі" видання зберігалися у спецфондах, створених у 210 бібліотеках СРСР. У зв'язку з реабілітацією багатьох авторів, на основі рішень Прокуратури і Військової колегії Верховного Суду з авторських списків, що налічували 3310 осіб, всі твори яких раніше вилучалися з відкритого користування, до 1 січня 1960 року виключено 2635 імен. Внаслідок цього в загальні фонди бібліотек повернуто близько 18 тис. назв книжок⁵⁹.

Органи цензури продовжували виконувати функції ідеологічного контролю. Тільки за 1957–1960 рр. з політико-ідеологічних мотивів не було підписано до друку, постановки чи виконання 187 самостійних творів, статей і нарисів, з них понад 60 творів естради та 14 п'єс. Після зауважень, зроблених працівниками Головліту СРСР, серйозної переробки зазнали ще 72 твори. За той же період три відділи проконтролювали 13 тис. друкованих аркушів рукописів, 779 тис. бандеролей і посилок з друкованими творами, що надсилалися за кордон, велику кількість образотворчої продукції, матеріалів радіо, телебачення, ТАРС та ін.⁶⁰

У цей період було посилено заглушування іноземних радіостанцій. У січні 1959 року ЦК КПРС прийняв постанову

⁵⁷ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі – РЦЗВДНІ), ф.17, оп.132, спр.149, арк.60.

⁵⁸ Центр збереження сучасної документації (далі – ЦЗСД), ф.4, оп.9, спр.75, арк.3; спр.77, арк.195, 196; спр.80, арк.26, 27; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4605, оп.1, спр.49, арк.6.

⁵⁹ ЦЗСД, ф.5, оп.33, спр.158, арк.1–3.

⁶⁰ Там само, спр.185, арк.103, 104, 109.

“Про боротьбу з ворожою радіопропагандою”. Згідно з цією постановою, здійснювався постійний контроль за змістом радіопередач “Голосу Америки” та “Бі-Бі-Сі”. Велась перевірка змісту передач, що транслювалися з Риму, Афін, Мадриду, Ватикану, Канади. Зібрана інформація передавалась в ЦК КПРС, де розроблялись заходи з контрпропаганди, спрямованої на зарубіжжя. Зокрема, передбачалось здійснювати “гостре радіомовлення” на ті країни, де розміщувались “піратські радіостанції”, причому від імені різноманітних організацій, які офіційно не належали СРСР⁶¹.

Для боротьби із західною радіопропагандою створено розгалужену мережу станцій заглушування. У 80 містах Радянського Союзу діяла система так званого місцевого захисту, яка створювала перешкоди західному радіомовленню у радіусі кількох десятків кілометрів. Поряд з цією системою, що налічувала понад тисячу малопотужних радіостанцій, існувала низка великих радіоцентрів так званого далекого захисту. Всього для заглушування зарубіжних радіопрограм в СРСР використовувалось до 1,4 тис. радіостанцій загальною потужністю 14,6 тис. кіловат, на експлуатацію яких щорічно витрачалися десятки мільйонів карбованців⁶².

У вересні 1966 року Головліт УРСР знову перейшов у систему Ради Міністрів УРСР і став називатися Головним управлінням по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР. Того ж року ЦК КПУ зобов'язав міністерства, відомства та організації республіки, Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР різко скоротити випуск літератури поза видавництвами. Постанова ЦК КПУ визначала, що міністерства, відомства і організації могли самостійно видавати лише внутрівідомчі і міжвідомчі службові матеріали – накази, постанови, інструкції, статuti тощо.

У 1970 році Головне і обласні управління в Україні контролювали понад тисячу республіканських, обласних, районних, міських, багатотиражних газет, понад 460 журналів та інших періодичних видань, друковану продукцію більш як 30 видавництв та видавничих відділів, понад 100 головних вузів, проектних і науково-дослідних інститутів, 35 центральних бюро технічної пропаганди та понад 2,2 тис. інших організацій. Загальний обсяг попереднього контролю за 1970 рік становив 202,5 тис. обліково-видавничих аркушів друкованої продукції, з яких 74 тис. аркушів проконтролювали працівники Головного управління. Крім того, було проконтрольовано 253,6 тис. метрів кіноматеріалів, або на 35 тис. метрів більше, ніж 1969 року.

Протягом 1970 року органи цензури республіки провели 413 перевірок музеїв і виставок. У процесі контролю з експозицій і

⁶¹ ЦЗСД, ф.5, оп.33, спр.106, арк.3, 24, 25.

⁶² Там само, арк.41, 42, 58.

книг відгуків вилучено 113 заборонених відомостей, в тому числі в експозиціях музеїв Львівської області – 38, Миколаївської – 14, Ворошиловградської – 10, Запорізької – 9, Хмельницької – 6, Донецької – 5, Херсонської – 4. За цей час перевірено 1,3 тис. бібліотек і 427 книгарень: заборонені видання виявлено в бібліотеках Запорізької (8 примірників), Львівської (93), Миколаївської (7), Хмельницької (13) областей, а також в одній з книгарень Кримської області. Проведено 47 перевірок букіністичних магазинів: заборонені видання (31 примірник) виявлено в Харкові⁶³.

У розділі також досліджується становище релігій та церкви в Україні. Автор вказує на те, що в СРСР існував режим відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Такі взаємини між церквою і державою цілком відповідали сутності системи, оскільки обмежували вплив релігійних організацій на духовне життя суспільства. На відміну від інших країн, де панував такий же режим відокремлення, світський характер радянської держави втілювався у войовничому атеїзмі, який ставив своєю метою подолання “релігійних пережитків”, а фактично – знищення релігії взагалі.

Критика “культу особи” дала новий поштовх еволюції політики щодо релігії та церкви. Заяви ХХ з'їзду КПРС про демократизацію суспільства і відновлення соціалістичної законності викликали певні хитання в апараті, породили сумніви в середовищі державних чиновників. У грудні 1956 року кілька керівних працівників Ради в справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР звернулися в ЦК КПРС з проханням роз'яснити лінію партії з цього питання. В керівництві Ради фактично виявились дві тенденції, які умовно можна окреслити як обережно-ліберальну і традиційно-ортодоксальну.

За рішенням Ради в справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР від 17 серпня 1955 року відмінено реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Посилено проводився ремонт молитовних будівель, збільшилась чисельність активу і обслуговуючого персоналу храмів. У 1956 році в Україні діяло 8540 православних церков і молитовних будинків, налічувалось 6030 священників і дияконів. У 1957 році кількість православних молитовних будівель в УРСР зросла до 8548, а чисельність зареєстрованого духовенства – до 6072 осіб.

У середині 50-х років у навчальних закладах РПЦ займався 951 слухач. На 1955/56 навчальний рік у ці заклади було подано 597 заяв, на 1956/57 навчальний рік – 765 заяв, або на 28,1% більше. У 1955 році в духовні академії і семінарії прийнято 342, а в 1956 році – 384 особи, або на 12,3% більше. Однак,

⁶³ ЦДАВО України, ф.4605, оп.1, спр.138, арк.9–11, 16–19, 23, 44–55.

роль духовних навчальних закладів у поповненні кадрів священників залишалась незначною. За десять років духовні академії і семінарії закінчили не більше тисячі осіб, тобто лише 6,0—7,0% загальної кількості духовества в СРСР⁶⁴.

Восени 1955 року в західні області України почали повертатися уніатські священники, які відмовилися від “возз’єднання” і були репресовані сталінським режимом. У липні 1956 року відбулось засідання Священного Синоду, на якому розглядалося питання про “зміцнення православ’я у возз’єднаних з уніатства парафіях” на Закарпатті. З доповіддю на засіданні виступив єпископ Мукачівський і Ужгородський Іларіон, який твердив, що “місцеві возз’єднані... захвилювались”. Вони почали висловлювати невдоволення православним архіреєм, вимагали призначення на вищі посади в Єпархіальному управлінні возз’єднаних священників і т. п. Протягом 1955—1956 рр. в УРСР повернулися 286 з 344 репресованих греко-католицьких священників.

Однак відносно ліберальна політика властей щодо релігії та церкви тривала недовго. Партія брала курс на побудову комунізму і форсоване подолання релігійності. Місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священниками, фінансовою і господарською діяльністю церкви. Рада в справах Руської православної церкви фактично контролювала всі найважливіші питання життя РПЦ, включаючи кадрові перестановки. Наприкінці 50-х років прийнято ряд актів, які значно зменшили можливості відкриття храмів, проте істотно полегшили їх закриття. Вирішення цього питання перейшло з відання Ради Міністрів УРСР у компетенцію облвиконкомів.

Восени 1958 року Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов, спрямованих, по суті своїй, на ліквідацію монастирів. Лише за 1959 рік в Україні було ліквідовано 12 монастирів. У 1959 році в республіці закрито понад 260 храмів і молитовних будинків, з них найбільше—в Київській, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській областях. У наступні роки нищення церкви набрало ще більшого розмаху, ще брутальніших форм. У 1960 році закрито 747, 1961 році—997, 1962 році—1144 церкви і молитовні будинки, причому особливо багато у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській та Хмельницькій областях⁶⁵.

На початку 60-х років відбулися судові процеси над віруючими. Судили переважно євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня і представників незареєстрованих общин, насамперед егівістів та п’ятидесятників. У 1961—1964 рр. найбільше віруючих засуджено

⁶⁴ ЦЗСД, ф.5, оп.33, спр.53, арк.9, 10, 25, 26; спр.91, арк.15, 17,73.

⁶⁵ Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50—60-х років на Україні// Укр. іст.журн. — 1991. — №10. — С.71—75.

в Закарпатській (74 особи), Ровенській (29), Харківській (25), Одеській (24), Чернівецькій (20) областях. Відомо про кілька трагічних випадків, пов'язаних з переслідуванням віруючих, зокрема смерть одного з них під час допиту.

У наступні роки гоніння на релігійні організації, репресії щодо віруючих не припинялися, набравши більш завуальованих форм. На початку 70-х років в Україні налічувалось 7295 релігійних об'єднань, в тому числі 5902 зареєстрованих: 4428 приходів РПЦ, 98 – католицької, 81 – реформаторської, 52 – старообрядської церков, 1117 общин євангельських християн-баптистів, 101 – адвентистів сьомого дня, 14 – іудейського віросповідання. Крім того, в республіці діяло релігійне підпілля, що налічувало 1393 групи, з них 581 – п'ятидесятників, 308 – єговістів тощо. Тоталітарна система прагнула викоринити навіть найменші прояви духовної свободи, релігійної свідомості, політичного неконформізму.

У *заключенні* підводяться підсумки проведеного дослідження і коротко простежується процес розпаду радянської тоталітарної системи, що відбувався у наступні десятиріччя.

III. Основні праці дисертанта з досліджуваної проблеми

1. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 23,5 друк. арк.

2. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – 10,2 друк. арк.

3. Хрущовська “відлига”// Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – 1,3 друк. арк.

4. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) // Сучасність. – 1993. – №8. – 0,8 друк. арк.

5. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – №6. – 1,0 друк. арк.

6. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. – 1995. – №5. – 1,2 друк. арк.

7. Десталінізація в Україні: перша спроба // Сучасність. – 1995. – №11. – 1,1 друк. арк.

8. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. – 1996. – №9. – 1,0 друк. арк.

9. Література та мистецтво в Україні у період “застою”// Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історія. – Вип. I – Луцьк, 1996. – 1,2 друк.

10. Початок хрущовської "відлиги" в Україні// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. - Вип.1. - Луцьк, 1995. - 0,9 друк. арк.
11. Культурне життя в Україні (60-і - початок 80-х рр.)// Армія України. - 1994. - №№ 76, 80, 81. - 2,0 друк. арк.
12. Хрущовська "відлига"// Армія України. - 1993. - №№ 50, 52. - 1,1 друк. арк.
13. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. - Книга I. - Львів, 1993. - 1,0 друк. арк.
14. Ідеологічний контроль на Україні в умовах тоталітаризму (40-50-і рр.)// Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века): Материалы международной научной конференции. - Т.1. - Харьков, 1994. - 0,25 друк. арк.
15. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. - Т.І. 1939-1953. - К., 1995. - 1,0 друк. арк.
16. Децентралізація управління промисловістю в Україні у 1957-1965 рр.// Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки. - Вип.2. - Луцьк, 1997. - 1,2 друк. арк.
17. Депортація 1944 року з Криму в світлі архівних джерел/ / Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції. - К., 1995. - 0,3 друк. арк.

100

БАРАН В. К. УКРАИНА 1950—1960-х гг.: ЭВОЛЮЦИЯ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. Институт украиноведения им. И. Крип'якевича НАН Украины, Львов, 1997.

Защищается диссертация в форме монографии, в которой впервые в историографии дается обобщающий анализ развития тоталитарной системы в Украине в 1950–1960-х гг. На основе широкого фактического материала, прежде всего рассекреченных архивных документов, значительная часть которых впервые вводится в научный оборот, автор исследует общественно-политические, социально-экономические, национально-культурные проблемы, раскрывает целостный процесс эволюции советского тоталитаризма в Украине.

Baran V. K. Ukraine in the 1950s and 1960s : Evolution of the Totalitarian System. Thesis for Doctorate in History, field of studies 07.00.01 – History of Ukraine. Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, L'viv, 1997.

The monograph is suggested for the consideration. For the first time in historiography a complex and generalising analysis of the totalitarian system development in Ukraine in the 1950s and 1960s has been made. The author resorts to extensive sources and documents from secret archives, a considerable part of which has been introduced into the study of history. The author investigates socio-political, socio-economic, national-cultural problems, in fact the whole complicated nature of the soviet totalitarianism evolution in Ukraine.

Ключові слова:

Україна; тоталітаризм; деєсталінізація; цензура; дисидентський рух; суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-культурні процеси.

В.К.

Васильєв В. К. *Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історических наук по спеціальності 07.00.01 – історія України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1997.

Захищається дисертація в формі монографії, в якій вперше в історіографії дается об'єктивний аналіз розвитку тоталітарної системи в Україні в 1950-1960-х рр. На основі широкого фактичного матеріалу, в тому числі розкритих архівних документів, автором вперше вводяться в науковий оборот, який набуває суспільно-політичне, соціально-економічне, національно-культурне значення, загальнодержавний процес еволюції совєтського тоталітаризму в Україні.

Vasyliev V. K. Ukraine in the 1950s and 1960s: Evolution of the Totalitarism System. Thesis for Doctorate in History, field of science 07.00.01 – History of Ukraine. Ivan Krupnytskykh Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Lviv, 1997.

The monograph is suggested for the consideration. For the first time in historiography a complex and generalising analysis of the totalitarian system development in Ukraine in the 1950s and 1960s has been made. The author resorts to extensive sources and documents from secret archives, a considerable part of which has been introduced into the study of history. The author investigates socio-political, socio-economic, national-cultural problems, in fact the whole complicated nature of the soviet totalitarianism evolution in Ukraine.

Ключові слова:

тоталітаризм, тоталітаризм, десталінізм, цензура, анти-демократія, репресії, суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-культурні процеси.

Ar 37.547

AB 37.547

